No. १४५५

Title जागदीशी.

Author म.म. जगदीश भट्टः

Extent ८२ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

जागदीघ्री

१४५५

न्याय जागदीसी

द्वितीयपक्षमारभ्य पत्तरे ४२८७६० १५

११

अधिकरणधर्मावच्छिन्न पा ८ १०

४२

भावाभावः पूर्वपक्षमें १०१५० ४४

३२

पर्यंतं ३१

२२

घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावे १

ज॰शि॰ १

श्रीगणेशाय नमः ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि सर्वत्र संबंधे [redacted] तौ गगनत्ववाच्यत्वोभ
याभावे चासमादाय प्रोक्तलक्षणासंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिकमूलावतारानुपपत्तिः ४ न च वै१
शिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितायाः विशेषणीय
त्वान्नैवमिति वाच्यं व्यभिचारवारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात् तत्र त्वया व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्वीकर्तृनये न हेतुविशेष्ये वक्तव्या वर्तराणां कुतो न समर्थये दतो लक्षणांतरमाह प
त्समानाधिकरणानामित्यादि वन्हिमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ वसाध्यव्यापकप्रति व्याप्तिः
योगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववगुणत्वविशिष्टसत्त्वाद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिक
रणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्या राम
भावादत उक्तं व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वादेः साध्यव्याप १

कतानवच्छेदकत्वाददोषः। न्यनुसाध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य घटत्वेन वन्ह्यभावस्य पाकद्वे तदधिकरणे
घटत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति तत दसंतमसत्
घटत्वेन वह्न्यभावस्य वव्य न्हित्वेन घटाभाववतयातस्यापि यावद्धेतुमति स्वप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् न तु समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदक
त्वात् तदवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य मूलोक्तस्येतद्धेतुलक्षणाघटकत्वादाह ज्ञेयत्वत्वादिनेति शे
षमितादियेन संबंधेन हेतुस्तेन संबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्ति त्वमभावे
ग्यास्वेनेन अप्रमात्मात्तानात्वघटान्यत्वसत्तात्मघटसंयोगाद्वेत्तासेऽत्र तत्त्वसामान्याभावस्य
तथात्वेपि नाव्याप्तिः एवं येन संबंधेन व्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्व
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं बोध्यं अतो न व्य

ज-शी · धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नव्यक्त्याद्यभावमादाय लक्षणा
न्वयसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तित्वस्येत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः न वा जलत्वादेः समकायेन साध्यता
२ यांमहाकालत्वादाववृत्तिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्ट
हेत्वधिकरणावच्छेदेनैवेत्यंतेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य काले हेतुमति प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः इदं त्वत्रावधातम् साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सा
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वम् अत्र पूर्वलक्षणे चाग्रेऽपि न तु प्र
था तियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथासति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपि संबंधप्रमेयमपि
दु त्वाकारकजन्ययत्किंचिद्विषयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्रैव लक्षणान्वयसंभवे एम
प्रतियोग्यवृत्तित्वस्येत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तेः जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशज्ञानद २

शायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वा
देवं चात्र स्वविशिष्टपदं न कपिसंयोगाद्यात्मकाभावे गगनत्वादिविशिष्टस्य वाच्यत्वाद्यभा
मा वेदाय कपिसंयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादाववव्याप्तिवारकं कपिसंयोगाभावत्वादेरूपक
व्यापकतानवच्छेदकत्वात् किन्तु हेतुमति काले वर्त्तमानस्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरू
पशालित्वात्तस्य चात्मादौ सत्त्वेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि
करणपविरहात् तत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादाववव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदं न च साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोपहेत्वधिकरणावच्छेदेन
स्वावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वमित्येव सम्य
क्वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावमादायैव वाच्यं रोपत्वादित्यादौ लक्षणासंभवादिति वाच्यं

न·श्री स्वरूपसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तेः गुरुध
३ र्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः इत्यतिप्रामकसंबं
धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमीमे[illegible]त्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबंधेन गवादेः सा
३ ध्यतया प्राप्तव्याप्तेश्चेति दिक् ननु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगसंबंधे
न द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथा च संयोगोत्पत्तिकमेदतदभावान्यतरत्वेन संयो
गोत्पत्तिकाले तिरिस्याबोध्यसंयोगोत्पत्तिकालाभावत्वस्वरूपसंबंधेन भेदसामान्याभावो वा संयोगोत्पत्तिकान्यता
भाव एव समनियताभावानामैक्यात् तथा च धूमाधिकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्नि
त्वादिकं तदवच्छिन्नत्वेनैव समं यत्र व्याप्तिलक्षणे धूमाधिकाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणा एम
त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः सामान्यधर्मणात्रिशृखाभावाभ्युपगन्तुस्तु तत्र तथा च धू ३

मत्वेन धूमाद्यभावानां मेवप्रमेयत्वादिना धूमाभावाद्यभाववतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकी
भूतप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत् न अत्रापि पावत्त्व[illegible]स्य फलतः प्रति
योगित्वस्य विशेषण[illegible]तया सा व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नो यत्प्रतियोगिताको यत्स य
मानाधिकरणो भावस्तद्विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नसमानाधिकरणत्वपर्यवसितार्थः तथा च धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्र
तियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगित्वे तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्ने
न सार्धं हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंग इति संप्रदायविदः
वस्तुतो ॰ ज्ञोपि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नपार्थ्यन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपादे या
श्प्रतियोगितयानिरूपितो ॰ भावस्तादृशप्रतियोगितापर्यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामा

ज. शी. नाधिकरणपंचकेऽयं धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु नग्नेपत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्यध
र्मे प्यविशेषाभावस्यानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु पारश्वप्रतियोगिताकाभावे नापोदशप्रति
४ योगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य नागृह्य तिभिन्नत्वस्य द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्याप
५ कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदको
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यमतो नाकिञ्चिद्दोष इति ध्येयं चक्रवर्त्तिलक्षणान्याह केचि
त्विति अन्नवच्छेदकमिति पक्षाप्यतावच्छेदकमिति परेणा वितम घटत्वादिना वन्ह्याद्य
भाववमादाय वन्हिमान् धूमादित्यादौ लक्षणसंगतिः व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरण
स्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः कपि एन
संयोगेपतत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं व्याप्यवृत्तेरिति॥ वन्हित्वादिना घटादेरभाववमा ४

शपाद्व्याप्तिरतः साध्येति अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या तेन समवाया
दिसंबंधेन वन्ह्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वन्हित्वादेर्ना
संभवः प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादेर्व्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरण
साध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः व्याप्यवृत्तित्वं तु निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं
हेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं
पदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं वा एवं चेतत्साध्यमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तं न तु स्वातंत्र्येण
तद्विशेषणं वैयर्थ्यात् यत्किंचित्कालीनवैशिष्ट्यकपिसंयोगाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनि
ष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः ननु समनियताभावा
नामैक्यात् घटत्वेन वन्ह्यभावस्य च वन्हित्वेन घटाभावत्वाद्धेतुसमानाधिकरणस्य ताद

प्रतियोगिकाभा१

ज-शी- शास्येव साध्यवस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावे क्यम
५ तेमिनिरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति। व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामाना
धिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजनानन्वयापि हेतुसमानाधिकरण
5 स्य वह्नि घटोभयाभावस्य वह्नित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिक
रण्ये सत्वे वह्नित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायाश्चान्यूनवृत्तित्वस्य तिपद
वच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तयोः पर्वते वह्नित्वेन तार्णालार्णोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्ध
स्य वृत्तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वह्नित्वस्य न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छे
तार२ दकत्वेन वह्नित्वमात्रे पर्याप्तं किंतु तार्णालार्णोभयत्वेपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतव एम
न्हित्वावच्छिन्नप्रतिपर्वतादौ तादृशाभावासत्वप्रसंगात् इति वाच्यं सोऽदउमते प्रतियोगितावच्छेद ५

कधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावाविरोधित्वाद्घटवति घटत्वेनपराभावस्यापत्त्यापत्तेः किं
तुप्रतीतिबलादधिकरणधर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौसत्यांप्रतियोग्यंशेप्रकारीभूत
धर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैवसामान्यधर्मेणापितस्याऽभावस्यविरोधित्वंवाच्यंतदे
द्व तद्वह्नित्वादिनातादृशतादृशोभयाभावादिसत्त्वेपिनक्षतिकरं स्त्रनएवंद्रव्यत्वेनवह्निर्नास्तिवह्नि
त्वेनतद्वह्निर्नास्तीतिप्रतीत्यासामान्यधर्मेणापिविशेषाभावोऽभ्युपगंतव्यःतत्रवह्नित्वस्येव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वंभासतेद्रव्यत्वस्यतुवैशिष्ट्यमात्रंविषयइतिवाच्यंवह्निमानयमितिसव
निर्णयसत्त्वेपिद्रव्यत्वेनवह्निर्नास्तीतिप्रत्ययापातद्द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वाभावात्अन्यथा
वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणावन्त्याभावबुद्धिंप्रतिवह्नित्वेनवह्निवि
शिष्टनिश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वात्तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेःअस्माकंतुद्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनि

ज-शी· छप्रतियोगिताकत्वेन वन्ह्यभाववुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वन्हिविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात् तद्सत्वा
देवतादृशाभावप्रतीतिसंभवादित्यतो लक्ष्येणातस्मात् प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैवेति केचित्तु
६ सामानाधिकरण्यपमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रत्याभिन्नप्रतियोगितायाअव
6 च्छेदकं यद्यत्त्वं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसंबंधविशेषः सा सच
मान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपमेव न तु प्रतियोगिस्वरूपः। अननुगमात् अभे
देनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च। सामान्यधर्मेणाविशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो
विशेषधर्मस्तथा न तु सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात्। अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले
तु प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किंत्वतिरिक्तमेव। अन्यथा प्रतियोगितावः एम
च्छेदकविशिष्टप्रतियोगिन्नेवसाईमभावस्य विरोधित्वात् तद्वच्छिन्नवत्तितादृशाभावस्या ६

नि

सत्त्वप्रसंगात् विवादोप्यतिरिक्ताभावप्रतियोगितायामेव । अन्यथा समनियताभावैक्यनयेऽखिलस
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तॄणां चिंतामणिका
राणां तदनंगीकारानुपपत्तेः इत्थं च वह्नित्वेन पर्वतेतराणां तार्णवह्निर्नास्ति इति प्रतीतिबलात्ता
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वसत्त्वेपि तादृशप्रतियोगित्वेन वह्नित्वस्वरूपं
किंतु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेव वाच्यं तथा च स्वाभिन्नापासाधनवह्निष्ठाभावप्रतियो
गिताप्रत्यवच्छेदकं तद्रूपत्वस्य वह्नित्वसत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः । ननु
त्रलक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य संबंधमात्रेण न वाच्यम् वह्निसामान्याभावस्यापि
कालिकादिसंबंधेन धूमवत्तिसत्त्वाद् व्याप्त्यापत्तेः । नापि दैशिकविशेषणतया घटभिन्नद्रव्य
त्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः घत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्यापि विशेषणतया वृत्तित्वविरहादिति

दैशिक १

ज. शी. गोत्वलक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति प्राञ्चः केचित्तु आगुक्तं व्याप्य इति त्वं यत्किञ्चि
७ त्वघटितत्वेन दुर्वचत्वमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति लक्षणान्तरं उक्तमित्यप्याहुः हेतुसमा
नाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनान
वच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना। अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन प्रतियोगिसमा
धिकरणाभिन्नत्वे सम्भवितामभावानामभिन्नतया घटत्वेन घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसा
मान्याभावस्वरूपतया तस्य प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वासम्भवात् अत्र
तत्तद्रूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणयावत्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन
टा घटाभावादेरपि प्रमेयत्वादिना घटाभावस्य द्रव्यत्वे घटत्ववत्त्वेनाभावस्य वा तादात्म्यापगमा एत्र
दप्रसिद्ध्यापत्तेः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत्तद्वारणासंभवे सामानाधि ७

करणेनैतस्यैवपर्याप्तताज्ञानं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानधि
करणो हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानंतार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाभावी
यघटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेदकत्वेन वह्नित्वमस्तीति सामानाधि
करण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगितायाः समानाधिकरणावच्छेदकाप्रसिध्या तन्निरूपप्रतियो
गित्वलक्षणघटिकेति वाच्यं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेः गुणादीनामपि
विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात् घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्ति
श्चसंगाच्चा हेतुमतो महाकालस्य साध्यताघटककालिकसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिताश्र
याधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेन्न स्वत्वाऽः साध्यतावच्छेद
कसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणायावद्धेत्वधिकरणकाया

ज॰ टी॰ वस्तः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितां तात्पर्यः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्यापि घ
८ टादिनिष्ठप्रतियोगितानां तादृशानि तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेप्यक्षतमतः सामानाधिकरण्यपदं ।
8 घटत्वमहाकालत्वादित्वादौ तु गगनाभावीयगगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमि
तिन कोपि दोषः वस्तुतो धूमवतिवह्नित्वेन घटो नास्तीतिवत् धूमवान् वह्नित्वेन घटवान्न ।
किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिवेलाद्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगि
ताकान्योन्याभावोप्यस्ति अत एव समव्यापितया वाच्यत्वव्यभेदो घटादौ पक्षधरमिश्रैः
स्वीकृतः तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यदवच्छिन्नोयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्र
तियोगिताश्रयाधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्न राम
प्रतियोगितां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्वे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं न्यत्वं वासा ८
कता

ष्यतावच्छेदके विवक्षितं। तथा च घटादिनिष्ठस्य वन्हित्वेन घटाभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृ
शत्वेन वन्हित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं। तथा च वन्हित्व
स्य तादृशाप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणावृत्तित्वरूपव्य
धिकरणधर्मेण तादृशप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य तत्र सत्वान्नाव्याप्तिः। कालो घटवान्
महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः अतथात्वे विघटत्वेन घटा
भावप्रतियोगितामादीपेवलत्तया संगतिः कालः पटत्वेन पटवान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवात्
। वन्हित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवन्ह्याद्यभावसत्वे तु तादृशप्रतियोगितावच्छेद
के तन्निष्ठावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं ग्राह्यं। तच्च तदतिरिक्तावृत्तित्वे सति तत्समानाधिक
रणं यच्च तदन्यत्वं। नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एवकारासंभवे

दल १ सा

ज-श्री सामानाधिकरण्यं वैयर्थ्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः। यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टं यत्प्र
१ तियोगिताश्रयस्य च द्वयोः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रति
योगित्वं प्रतियोगितातार्थः। तथा च वह्नित्वेन घटाभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगितायाश्च ता पि
दृशत्वाद्वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादाय व्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्ता
र्थकं एतन्मते च सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमः नातो वह्नित्वेन तद्घटाभावमा
दाय व्याप्तिः। न च स्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद्वह्नि
मान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। वह्निसामान्याभावापन्नमहानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगि
त्वेतदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतस्य महानसीयवह्ने राम
श्च द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वादिति वाच्यं। प्रतियोगिव्यक्तीनां भे १

देश्यैकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलाघवेनैक्यस्वीकारात्। न च कालो घटवान्महाका
लत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिध्याव्याप्तिः गगनाद्यभावीयप्रतियोगिताया अप्रा
भूतगगनस्याधिकरणाप्रसिध्या तादृशप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादिति वाच्यं
महाकालत्वान्यत्वविशिष्टघटाभावस्य तादृशविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्र
यैकत्वे तथात्वात्। यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयो यन्न यत्त्वेवाहेत्वधि
करणायत्किंचिन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रतियोगिताया एव निवेश्यतया
घटत्वेन गगनाभावादिकमादायैव तत्र लक्षणसंभवाच्चेति। तन्न प्रतियोगिभेदेपि प्रति
योगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगिताया अप्यभेदस्तदा वह्नित्वेन घटाभावस्याप्यवह्नि
त्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितासत्वे वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्यापि वह्नित्वाव

ज-शी· छिन्नाधूमादिनिष्ठाप्रतियोगितालाघवात्तथाचसामानाधिकरण्येनैतस्यवैयर्थ्यंदुर्वारं
वन्हित्वेनघटाभावोपपद्रुटनिष्ठंप्रतियोगित्वंतदवच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टस्यतादृश
१० प्रतियोगिताश्रयीभूतवन्हिधूमादेश्चद्वयोरधिकरणत्वस्यसर्वत्रैवहेतुमतिसत्त्वेनव
10 न्हित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाःलक्षणाघटकत्वादितिदिक्।एवंचे
तितथाचाव्यभिचारस्यपारिभाषिकत्वानादरेपिनक्षतिरितिभावः।वन्हित्वाद्यवच्छिन्न
घटाभाववतिधूमादेर्वर्त्तमानत्वादतउक्तंसाध्याभावेति।अत्रसाध्याभावोव्याप्यवृत्ति
र्बोध्यःएवंपरत्रापि।विशिष्टेति।महानसापत्वादिविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकस्येत्यर्थः ननुविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेतन्महानसापत्ववन्हित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव राम
वापरंयात्तत्रावच्छेदकत्वान्नैषदोषइत्यतआह।ह्रदत्ववन्हित्वेति।ननुव्याप्यवृत्तित्वघ १०

पर१

टितलक्षणयोः संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरू
पस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावे सत्त्वादत आह सत्त्ववतीति तथा
च हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यनेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वे हेत्वधिक
रणीभूतपक्षिंचिदवृत्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनाभावस्य विवक्षितमिति भावः गुरुधर्मे
णासाध्यतायां व्यभिचारापत्तिर्व्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यक
त्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह स्वसमानेति यथा
श्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्तावाञ्जातेरित्यादावव्याप्तिः तादृ
शप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्ताभावस्य तत्रैव स्वसमाना
मिति सिद्धान्तलक्षणे स्वसमानामित्यर्थः तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रसंबन्धावच्छिन्नप्र

ज-शी तियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छि
११ न्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं
उ साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः न नुत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति
घटादौ सत्त्वाद्गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वविरहान्नतमादाय संयोगत्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावनापीत्य
तआह गुणवृत्तित्वेति गुणासमवेतत्वेत्यर्थः घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेत
स्यद्रव्यत्वादेः सत्त्वान्न तदाभाव इति भावः संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ तु गुण
वृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति गुणवृत्तित्वावच्छिन्नाभा एभ
वस्य हेतुसमानाधिकरणत्वादतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रेय धर्ममादाय संयोगत्व ११

स्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्म्ममाहाद्रव्यमात्रेति। द्रव्यान्यासमवेतत्वेत्यर्थः। उक्ता-
म भावानां व्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादि-
रूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वेन स्यात् तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यनधिकरणवृ-
त्तित्वादेतावन्मात्रसूचनाय व्याप्यवृत्तीत्युक्तं वृत्तित्वे तु यत्नेनैतत्सोपगमल्लक्षणद्वयमपितु मु-
पन्यस्तमिति साध्यतावच्छेदकेति। स्वपदं विशिष्टहेतुपरं तथा च यद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकर-
णसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्म्मव-
त्त्वं पर्यवसितं। अवच्छेदकत्वं चान्यानतिरिक्तवृत्तित्वं। व्यभिचारिणां तु हेतुसमानाधिकरणसा-
ध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः। विशिष्टसत्ताजातौ र

ज-शी· त्यादौ यावत एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्या इति
व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तारू
१२ पसाध्यसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसंगः अत्र साध्यसामानाधिकरण्यं येन संबंधेन सा
12 ध्यता तेन संबंधेन साध्यस्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं बोध्यं तेन द्रव्यत्वादिस
मानानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानस्याधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञान
साध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः नवा कालः घटमेयत्वादित्यादौ संबंधमेव साध्याभाववानां सा
ध्यवति काले कालैः कालिकसंबंधेन वृत्तावप्यतिप्रसंगः साध्याभाववन्निष्ठहेतुसामानाधिकर
णमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणे तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं बो णम
ध्यं तेन अप्रमामात्राज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वसामान्या १२

भावस्य द्रव्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसा
मानाधिकरणप्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः न वा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे काले
कालिकसंबंधेन वर्त्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति देशिकविशेषणतया वृ
त्तिमत्त्वविरहेऽपि क्षतिः साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या वाच्यः तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावास्वीकारेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमादाय बललक्षणासंभवान्न प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य त्यादि
गंध्यावतारानुपपत्तिः कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य साध्यसमानाधिक
रणत्वेऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविर
हान्नातिव्याप्तिः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेश्वाकाशाभावस्याभावे साध्ये पत्रप्रमे
यत्वादि हेतुस्तत्र हेतुमति देशिकविशेषणतया वर्त्तमानस्याकाशाभावात्मकस्य साध्याभा
तु

ज. शी. १३ वस्यसाध्यवत्तिदैशिकविशेषणतयावृत्तावपिहेतुसमानाधिकरणस्यानित्यत्वंसामान्याभा दि
वस्यापि निरुक्तसाध्याभाववत्तयातस्यैवसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः यत्स
मानाधिकरणेति यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्सामान्येइत्यर्थः तेन धूमवान्वन्हेरि
त्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेपिसा
ध्यसामान्याभावप्रमायाएवसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितयानातिव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नसाध्याभावस्यसाध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायां पर्वतोवन्हिमानित्याकारकसाध्यवत्ता
ज्ञानविरोधित्वादसंभवः स्यादतः प्रमात्वोपादानं प्रमात्वं चात्रभ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वं
तेननतादृशबुद्धेरंशतः प्रमात्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं हृदादौवन्हिसामान्याभावप्रमायां राम
साध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वादव्याप्तिरतोयत्समानाधिकरणेतिफलितः प्रमाविशेषणतया १३

वद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्यमित्यर्थः तेनैतद्वृत्तित्वसमानाधिकर
णस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणो धर्मिणि प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानेऽविरोधित्वमिति संयो
गी एतद्वृत्तित्वादित्यादौ नाव्याप्तिः किन्तु साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छि
न्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथा च गुणेन संयोगीति प्रमायाः
गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वेऽपि तादृशसाध्यवत्त्वधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्माव
च्छिन्नविशेष्यका गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदोष इति तन्न तत्समानाधि
करणत्वस्य व्यर्थतापत्तेः साध्याभावप्रमासामान्येऽपि वह्न्यात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यक
साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्तीति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभा
वप्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधित्वेऽपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं पर्वतो वह्निम

ज-शी· त्ताज्ञानेन तद्विरोधित्वादेव वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसंभवादिति दिक् अत्र च साध्यताव
च्छेदकेन संबंधेन रूपेण च साध्यवत्ताज्ञानं बोध्यं तेन पर्वते न समवायेन न वन्हिमानिति प्रमायाः
१५ समवायेन वन्हिमत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महानसीयवन्हिमान्नेति प्रमायाः श्च संयोगेन महान(न
15 सीयवन्हिमत्ताबुद्धिं प्रति विरोधित्वेपि वन्हिमान् धूमादित्यादेर्नाव्याप्तिः। प्रतिबंधकत्वं चात्राव
च्छेदकधर्मवत्ताग्रहादिव्यावृत्तग्राह्यं। तेन महानसीयवन्ह्यभाववान् वन्हिसामान्याभावावच्छेद
कतया गृहीतस्य पर्वतादेः प्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवन्हिमत्ताबुद्धिविरो
धित्वेपि नासंभवः। सर्वत्रेति। साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वमि रा
त्यत एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च पक्षसमानाधिकरणाभावसामान्यसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वना राम
सितत्वमित्यत एव सामञ्जस्यादिति भावः यत्तु पक्षसमानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वावच्छेदेन सा १५

प्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्त्वमित्येव प्रथमलक्षणार्थः तथा च धू
मसमानाधिकरणस्य घटादिसामान्याभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्या साध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसंभवस्यादतः साध्याभावपदं न चै
वमपि प्रतियोगिपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिमितिमत्ताबुद्धिविरोधित्वं निवेश्य साध्याभावपदसार्थक्यं बोध्यमि
ति तन्मंदं। प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्येव
वक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेरवसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र
तियोगिसमानाधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रवेशेप्यसंभववैतादवस्थ्यात् न च घटत्वे
४ सामानाधिकरण्याभावस्याखंडस्यैव निविष्टत्वात्। एवं द्वितीयलक्षणेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि ४

ज॰शी॰ तद्वन्त्यभावौ राववह्नित्वेन घटाभावसमनियताभावानामैक्यात् तथा च तस्यापि साध्यतावच्छे
१५ दकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति चेत् तथा सति घटसा
मान्याभावादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभू
15 ततैवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तादृशासंभववारक
स्य साध्याभावपदस्य व्यर्थतापत्तेर्जल्पत्वादिति दिक् प्रगल्भस्य च लक्षणांतरमुपन्य
स्यति पत्विति पद्वृत्ताविति पक्षिष्ट साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये इत्यर्थः तेन वह्निनिष्ठस्व
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि धूम
वान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमादिनिष्ठस्य धनत्वाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वसामि ए म
इ धनत्वादिप्रकारेण वन्ह्यनुमितिविरोधित्वादसंभवः स्यादतः प्रकृतेति साध्यतावच्छेद १५

केनसंबंधेनरूपेण च साध्यके इत्यर्थः तथा च गाढशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वन्हित्वेन व
न्ह्यनुमितिंप्रत्यविरोधित्वाददोषः प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधि
ज्ञानविषयत्वमात्रे धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वन्ह्यनुमितिविरोधितो व्यभिचारज्ञानस्य
विषयत्वसंभवात् किंतु विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तथा च वन्हि
निष्ठवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावाद्व्यभिचारिणापत्तिव्याप्ति
व रतः साध्याभाववद्वृत्तीति तन्न्यायाच्च पन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रति त्व
बंधकतावच्छेदकत्वमित्यर्थः न च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तितात्वज्ञानदशा
यामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्तावन्हिनिष्ठस्यापि धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमि
तिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाद्व्यभिचारिणापत्तिर्व्याप्तिः तादृशस्थले मिति वाच्यं पन्निष्ठसा

ज॰ गी॰ ध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तितत्वमित्यस्ये
वोक्तत्वात्साध्याभाववत्त्वपूर्वोक्तदिक्तापरीत्यानवेशनीयः तेन न पूर्वोक्तदोषः। अनुमितिविरो
१६ धित्वेति। अनुमितिविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वं व्यभिचारस्थिपः साक्षादत
॥ थात्वेन व्यभिचारिमात्रे तिप्रसक्त्यापत्तेः किंत्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं तज्जनकं यदि नि
रूक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञाने प्रतिनसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विरोधि किंतु साध्याभाववद्वृ
त्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञानमेवेत्यत्र व्यभिचारिण्यपतिव्याप्तिः। यदि च साध्याभाव
वद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकं ज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया पा
तदभिधानं व्यर्थानन्वतमित्यभिभावः एतेन पदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्य रा म
भाववद्वृत्तित्वानुमितिपरं न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निवे १६

स्य तत्तदानव्यभिचारित्वापत्तिप्रसंगइत्यपास्तं तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्तत्वात्तदभिधानेऽर्था
न्तरतादवस्थ्यादिति। मितिग्रन्थलन्तेशामिवपरिष्कृत्योपपत्ति। केचित्तु केवलान्वय्यपि निश्च
सिद्धवदपि वन्ह्यादिसाध्यकेव्यतिरेकिणि यावंतः साध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वं तद्देशेऽन्यत
म रूपात्मकं प्रसिद्धमतउक्तं तेष्वेकमिति। यावंतः साध्याभावास्तेषां प्रत्येकमपि साजात्यमेक
स्मिन्नभावेनास्तीत्यतउक्तं तत्तत्सजातीया इति। तदधिकरणवृत्तित्वाभावश्च इत्युक्ते तत्पदेन
यावत्साध्याभावपरामर्शे वन्हिमान्धूमात्तद्रूपसामान्याभाववान्वृत्तित्वादित्यादौ साध्या
भावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्रूपाद्यधिकरणाप्रसिध्याऽव्याप्तिरतउक्तं
तत्तदधिकरणेति तथाच प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावमनुपादाय तत्तत्सजातीयस्तत्तदधिकरण
वृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति भावः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीये घटत्वादिना त

ज.श्री. तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्वारणाय यावंत इति तथा च साध्यसामान्याभाव
१७ सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य तत्रासत्वान्न दोषः साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यप्रसक्तौ तत्तदुक्तं सजातीयं इति। ननु घटत्वेन निर्धूमवृ
17 त्तित्वस्याभावोप्यभावत्वादिना धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह सा
जात्यं चेति यद्यपि साध्याभावनिष्ठस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव साजात्यं वाच्यं तथा च वह्निसामान्याभावादिनिष्ठव
ह्निनिष्ठतादृशान्यतररूपं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तस्य निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभा
वेसत्वादसंभवः तथापि यावंतः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्भिन्न राम
त्वान्यतरस्वरूपेणासाजात्यं वाच्यमित्यदोषः। समनियताभावानामैक्यतया गगनाभाव एवेति खि १७

त्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मतेन गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणोभयसाधारणसंबंधावच्छे
देन घटत्वेन निधूमवृत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वेन धूमसामान्याभावसजातीयत्वसंपत्तेरिति व्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं साध्याभावपदेनोक्तमित्यर्थः। सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधानेन घटत्वविशिष्टवाच्यत्वा
भावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेता
वसत्त्वादसंभवः स्यादतः स्तत्परित्यागः। अत्र साध्यव्यापकताघटकसंबंधेनैव साध्यव्याप
कस्याभावो ग्राह्यः तेन एकसंबंधेन साध्यव्यापकस्यापरसंबंधावच्छिन्नाभाववति हेतौ वृत्तावपि
नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्य ध्य व्यापकत्वं तेनैव संबंधेन साध्यव्यापकस्याभावो नि

४१

वेरूप इति तत्तु ध्येयम् तादात्म्येन प्रमेयमात्रेऽसत्त्वं ध्येयं तन्न तादृशसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं प्र
ज-शी. मेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्या तत्र सद्धेतावव्याप्त्यापत्तेः प्र
१८ मेयत्वादिना घटपटोभयभेदस्वीकारेणाकथंचित्तत्राव्याप्तिवारणेऽपि वृत्त्यनियामकसंबंधे
१८ न साध्यतायामव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः किं चैवं मवान्व धू
न्हेरसाधावति व्याप्तिः संयोगेन धूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाभाव
स्यैव तादृशाभावत्वं तदन्तर्गतत्वात् तत्सजातीयस्य तदधिकरणावृत्तित्वाभावस्यैव वन्हेः सत्त्वादसा
कं तु स्वरूपसंबंधेनापः पिउभेदस्यापि साध्यव्यापकतया वन्हेस्तदभाववद्वृत्तित्वादेवातिव्या
प्तिनिरासादिति ध्येयं ननु कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभा राम
वस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरणपघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो १८

पा

गिताकत्वेनपावदंतौतित्वाततत्सजातीयस्यतदधिकरणावृत्तित्वाभावस्यहेतावसत्वादत
आह। व्याप्यवृत्तिश्चेति। व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं संयोगीसत्वादित्यादौतु
द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभाववत्तयाहेतौ तदधिकरणावृत्तित्वादेवनातिव्याप्तिः न
नुरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेननिरूसमवेताभावस्यापिनिरुक्तोपावसा
त ध्याभावांतर्गतत्वात्तत्सजातीयस्यतदधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्यहेतावसत्वादेवस
त्वात्सामान्यधर्मेणाविशेषाभावस्वीकारेतुरूपत्वेनतद्रूपाभावमादायाव्याप्तिवारणायसिरत आह प्र
तियोगितावच्छेदकस्यादिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंचपत्रयो
गिताकेऽभावेस्वावच्छेदकसंबंधेनस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि
करणपर्यंविरहेपिउक्ताभावस्यानसंभवः । नव्यस्तुत्वेनप्रमेयत्वाद्यभावस्यैवज्ञेयत्वेनवाच्य

नरत्वप्रतियोगितावच्छेदकंबोध्यं तेनं नित्यरूपात्मकेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनो

वावा

न·श्री·
१९
19

त्वाद्यभावतयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
सामानाधिकरण्यापित्तदसंग्रहः अत्र च निरूक्तौ पा तदन्यप्रतियोगितायामेव साध्यव्याप
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यं तेन कपिसंयोगस्वरूपाभावे समवेतसामान्याभावनिष्ठनि
रूपितप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वयोः सत्वेपि कपिसंयोगाभाववान् वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभा
वस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगिताकत्व
साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि रूपवान् पृथि
वीत्वादित्यादौ च नाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्याप राम
कतावच्छेदकरूपानवच्छेद्यत्वादिति ध्येयं द्वितीपरीतः प्रवेशस्य फलमाह तेनेति साध्यव्य १९

केरिति। अभाववतिवृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिरितिपरेणान्वयः। व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह
अव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति तत्तत्साध्याभावेत्यादि। सामान्यस्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापके त
तु तौ वह्निसामान्याभावसजातीयस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साधारण्यात् साध्याभाववद्वृत्ति
त्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्यात्र सिद्ध्याव्यतिरेकित्वमात्रे व्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभाव
विशेषणं तथा च निर्वह्निवृत्तित्वं सामान्याभाव एव निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक
स्तत्र साध्याभावसजातीयोऽस्तीति दोषः नन्वेवमपि जलवत्त्वेन निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदाभावः
जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनो वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिः। नन्व
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां वि
शेषणं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यं तथापि गुणभेदाभावसजातीयस्य पूर्वलक्षणावृत्तित्वविशि

ग-श्री- ष्टगुणासमवेतत्वाभाववस्य हेतौ सत्वाद्गुणाभिन्नं सत्वादित्यादावतिप्रसंगादत आह तत्तत्साध्या
२० भाववद्वृत्तित्व त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोवा वाच्य इति अ
20 पपाठः काचित्कः तत्रातिरिक्तांतेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभाववृंदेः संग्रहः। अन्यथा वह्नि
सामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसि(
द्ध्याव्याप्तिप्रसंगात् तत्र वनिर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्वादिनावच्छिन्नवृत्तेरभावस्य त्व
हेतौ सत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठ
त्वेन प्रतियोगितायां विशेषणीयत्वेपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्व जलान्यनिर्धूमवृत्ति
त्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं एतद् स्वरसेनैव पद्धत्यादि लक्षणांत एम
रस्यवक्ष्यमाणत्वात् यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादुत्पत्त्यैव संभवत्कोपि २०

समानाधिकरणधर्मादिकं प्रवृत्तिप्रतिषेधद्रूपस्य निवेशे व्यर्थः सर्वव्यधिकरणधर्माव त्र
च्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य साध्याभावसजातीयस्य
भावात् तत्प्रतियोगिपर्यासनिवेशनैवोपपत्तेस्तादात्म्येन हेतुतात्र सद्धेतौ व्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितादात्म्यस्य गगनत्वरूपतत्पातादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयि
त्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो वा निषेधद्वयगर्भतापत्तौ तत्साध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाद्युक्तावसंभवः स्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृ
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्तादृशवृत्तित्वत्वमप्येतस्य लघोर्वृत्तित्वमात्रस्यैवोक्ताभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमंगीकृत्यैव लक्षणसमा
करणात् अन्यथा महाकालभेदसाध्यकजन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसंबंधेन हेतुताया

मव्याप्तिप्रसंगात् । महाकालत्वभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुनावृत्तित्वत्वमात्रेणैव महाकालत्वभेदाभा
ज॰शी॰ ववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदात् । महाकालत्वभेदाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वातिरि
२१ क्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयं । तादृशवृत्तित्वव्या
पकेत्यस्य प्रयोजनमाह । साध्याभाववद्वृत्तिविशेषवृत्तित्वस्येत्यभावमादाय नातिप्रसंग इत्यन्व
यः । ननु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावस्यापि साध्याभाववत्तया तद्वृत्तित्वसामा
न्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात्कुतो नातिव्याप्तिरत आह । पार्थिवत्वादीति । पार्थिवत्वविशिष्टं यन्नि
र्धूमवृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसंग इति भावः । आदिना जलत्वादिसंग्रहः
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह । ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवेति निर्धूमवृत्तित्वव राम
न्हिभेदोभयत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । न दोष इति । अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभा २१

ववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमेऽसत्वाद्
व्याप्तिरेव स्यादिति भावः इत्थं चेत्ति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनोक्तौ चेत्तप
र्थः तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणताप्रवेशे गौरवमतः कस्यचिदित्युक्तं तथा च हेतुतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वं साध्याभावविशेषणमित्यर्थः सत्वादित्यादावित्या
दिपदेन वह्निमान्धूमादित्यादिपरिग्रहः तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभाववतपातद्वृ
त्तिसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात् ननु द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्वस्य
सत्तानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववृत्तित्वस्य द्रव्यत्वाभावसमानाधिपत्यस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावस
त्वात् नन्वेवं विशिष्टहेत्वधिकरणवर्तमान एव साध्याभावो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदासा
दिति वाच्यं तथापि धूमवान्वह्नेरित्यत्राव्याप्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य महान

ज-शी. सीयवन्हौ सत्वात् न[illegible]हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्वं विवक्षितं तथा
२२ सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्वेन वन्ह्यवृत्तेरभावं तादृश्यप्यगजलवृत्तित्व
जलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावं चादाय तिव्याप्तितादवस्थ्यात् अत आह य[illegible]ति वन्हित्वाव
२२ तत्र च्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वा
दिना वन्हित्वावच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदाद्व्यभिचारित्वापत्तिव्याप्तिरतोपावाङिति
तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया वृत्तगतत्वात् तद्व्यापकीभूताभाव
कै सजातीयस्यैतद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगितावच्छेद[illegible]तत्तद्वन्हित्वादिना धूमादिकं प्रति
व्यापकत्वाभावाद् असंभव इत्यत आह तादृशाः साध्याभावा इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक राम
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः तत्तद्वन्हित्वादिकं तु न साध्यव्या २२

+ केन धूमत्वादिना वन्ह्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तत्तद्वन्ह्यभाव
वत्स्वजातीय[illegible]प्रतियोगितानवच्छेदकेन ३

पंकतावच्छेदकमतत्सदवच्छिन्नाभाववमाद्यपनोक्तदोषः तादृशपावत्साध्याभाववसाजात्यं तादृ
शपावत्साध्याभाववद्वृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वे तच्च व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतः प्रत्येकमिति। य
द्यपि तादृशपावत्साध्याभाववान्नोप्रत्येकं तिरूपितमपि साजात्येन कुत्राप्यभावेऽस्तीति व्यतिरेकि
ण्य व्याप्तिः तादवस्थ्यं तथापि तेषामिलत्वेतत्स्य तस्य तस्य चेत्येकशेषकरणाद्यावंतः साध्याभा
वाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्तद्व्यापकीभूताभावस्यत्वाभावाद्दोषः धूमादिसामान्याभाव।
व्यापकस्य वह्नित्वादिना घटघभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिनावह्नित्वाघव
च्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वाद्यभिचारिण्यपि व्याप्तिरतः सजातीयस्येति साजात्यं तु प्रागुक्तादिशान्या
न्योतेन संयोगादिसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकवह्न्याद्यभावप्रतियोगिता
वच्छेदकेन द्रव्यत्वादिनावह्न्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः तादृशाभा

वस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति ध्येयं धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभू
ज-शी· स्य च वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिनावन्त्यादिकं प्रति व्यापकत्वा
२३ दिति व्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति वस्तुतो वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेद र
23 केन वह्नित्वेन वह्निं प्रति व्यापकत्वादिति व्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितारूपकप्रतियोगितात्वाभाव
व्याप्यवृत्तिपदं तेन प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यापर्विकर व
णधर्मीवच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्यादृशप्रतियोगितायोरवच्छेदकघटकत्वान्नोक्त ल
दोषः धूमाद्यभावसजातीयस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वन्ह्या
दिकं प्रति व्यापकत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति यद्यपि राम
तत्तद्व्यभिचारस्थलीयतदभावस्यापि निरुक्तसामान्याभावत्वात्तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीया २३

भावस्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणातत्तदयोगोलकभेदत्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्न
प्रतिव्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरणमात्रेणावपिनातिव्याप्तिः तथापिसाध्याभा
वव्यापकत्वघटितनिरुक्तौसाध्याभावसजातीयाभावेसाध्याभावसामानाधिकरणस्यापि
विघटितयानसाध्याभावव्यापकीभूतपर्यन्तस्यव्यर्थतेतिध्येयं परंतुसाध्यतावच्छेदकसंबंधे
नसाध्यव्यापकतायाः पदंवच्छेदकतेनैवसंबंधेनतद्रूपावच्छिन्नाभावोऽत्रसाध्याभाव
शब्दार्थः तथाचायोगोलकभेदत्वस्यनसंयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनधूमव्यापकता
ध्या वच्छेदकत्वमितितदवच्छिन्नाभावोनसाध्याभावः किंतुधूमाद्यभावः एतत्समानाधिकरणस्यव
[illegible]न्ह्याद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हित्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिव्यापक
त्वादतिव्याप्तिरतःसमानाधिकरणस्येत्यपहायव्यापकीभूतस्येत्युक्तंनैववन्हिमानधूमादि

ग॰ टी॰ अत्राव्याप्तिः संयोगेन वन्ह्यभाववत्यपि साध्याभाववत्तया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्सजातीयव्याप
२५ कीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं यावंतो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेवत्रंवस्यतपा
वन्हिसामान्याभावस्य निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेणापा
२ वनेतर्गतत्वात् निविष्टत्वात् साध्याभावेशहुन साध्यप्रतियोगिको व्यभिचारस्थलान्यभावेश्च)
25 (लेन्हतगाघटत्वेतदृशी) धूमाभावेस्तु वन्हिमदयोगोलक एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्नता
दात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेः तत्र प्रमेयत्वादेरेव तदात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छे
दकतापाता दात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः अन्ये तु यावंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स
जातीयनिष्ठं यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेद राम
कं तत्तद्रूपे यद्यद्रूपावच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थः। तत्र च साध्याभा २५

वव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टस
त्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभा
वाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीयसमाना
धिकरणेन च सत्तास्वरूपभाववर्त्तितया द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभाववत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशि
ष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकं न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभा
वाद्यात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यत्वेन व्य
भिचारादिति नोक्तदोष इति प्राञ्चः द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियो

ज॰शी॰ गितावच्छेदकेन गुणत्वादिना सत्तादिकं प्रति व्यापकत्वानवच्छेदादव्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्न
२५ प्रतीतिनं चेद् गमनेस्पंदत्वादित्यादेः तादृशस्य गतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूत
गतित्वत्वादिनापि कालिकसंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यं तादृशाभाव
25 स्य यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदको धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन हेतुव्यापकत्वस्यो
क्तत्वादिति भावः परे : परिष्कृत्तनिरुक्तिमाह साधनस्येत्यादिना तादृशेति यावतः साध्याभा
वाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः तदवच्छेदकत्वमिति तत्तत्साध्याभावस
जातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यर्थः प्रथमेदूषणमाह · इत्यमित्यादि
तादृशाभावेति साध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयप्रमेयादित्या राम
दि प्रमेयत्वादेरिति नच सामान्यधर्मेणाविशेषाभावस्य सिद्ध्यवस्थापितत्वात्प्रमेयत्वेन गगनाभा २५

पि

वस्येव प्रागुक्तक्रमेण साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकं प्रमेयत्वमादाय नाव्याप्ति
रिति वाच्यं विषयत्वापेक्षया गुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोक्तव्याप्तिता न
तादवस्थ्यादिति भावः न व्याप्तस्तु पावृत्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयापवृत्तत्तत्समाना
धिकरणो व्याप्यवृत्त्यभावस्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः। व्याप्यवृत्तित्वं तु प्रकृतहेतुसामा-
नाधिकरणप्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्ते तेन धूमसामान्या
भावसमानाधिकरणस्य तत्सजातीयस्य च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि
त्वेऽपि धूमसाध्यकवह्न्यादौ नातिव्याप्तिः। तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात्।
ऽस्वं च पत्राभावे प्रकृतसाध्यसामान्यानाधिकरणप्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभया
भावः सएव साध्याभावपदार्थः तेनाभाववानुभयत्वादिसाध्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटाद्य

ज-शी-

२६

26

त्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य तत्सजातीयपदे त्वभावस्य निरुक्तव्याप्यव
तित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। अथ चद्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्या-
भाववत्त्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्त्तमानस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धाव
नातिव्याप्तिः। वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावसमानाधिकरणस्यापि
रुद्धघटत्वपरत्वाद्यप्रमेयाभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्ति
ताशालिनः प्रतियोगितामादाय लक्षणासमन्वय इति यथाश्रुतमेवसम्यगिति प्रतीमः इति प्राञ्चः। व्या
पकीभूतस्य सजातीयस्य त्वादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह रूपेति तादृशा इति प्रकृतसा
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः। न्यत्रापि यत्संबन्धेन साध्यव्या राम
पकतासंबन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्तत्संबन्धेन तद्रूपावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्व २६

त

मवच्छिद्यत इति पर्यवसितार्थः तेन गगनेऽस्पंदत्वादित्यादौ गगनत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदके
गगनत्वत्वादिभिः कालिकसंबंधेन स्पंदत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः न वा वाच्यत्वा
दिमेदवृत्तियोगितावच्छेदकमादायैव केवलान्वयिन्यपि स्वस्वेतरत्वसत्तासंभवेति योग्यवृत्तिश्च(
त्वादिग्रंथावतारानुपपत्तिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य वन्हित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावत्वात् व्यापः
पिंडान्यत्वाभावस्यापि पिंडान्यत्वत्वेन स्वरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रति
योगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वमेदत्वादिभिर्वन्हित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदाद्द्र
मवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृ
त्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदके
धर्मास्य लक्षणाघटकत्वादिति संक्षेपः परे त्विति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाऽभा

ज.श्री.
२७

वमादाय व्यभिचारिणपति व्याप्तिरतोपावंतदुतिदुक्तं ॥ तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि पिंडेशिकविशे
षणतैपेव अव्याप्त्यो। तेन निधूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकसंबंधेन वन्ह्यादिवृत्ति
त्वाघावत्त्वोपादानेपि नातिव्याप्तिः तादृवेस्यंपि वन्हिमान् धूमात् वाच्यंत्रापत्तादित्यादावव्या
प्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वं संयुक्तत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य सं
युक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावसत्वात् तोवृत्तिमद्धतपदं सुक्तं। तदनुक्तौ च संभवत्वस्तुना
स्तितादात्म्यसंबंधेन सद्धेतावेव निरुक्तलक्षणागमनात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या
भाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्ति
त्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वापात् तथाविधं यावदभावस्यैव हेतौ सत्वादिति ध्येयं। येन संबं रम
धेन हेतुता वृत्तिमद्धतपदं त्वन्याप्यवृत्तिमत्वं तेनैव वोध्यमिति पाठः। तदभावस्यैव। तत्सामान्याभा २७

वंस्यतदर्थः। गोत्वादावितिः। समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्या संबंधांतरेण यावद्वृत्तिमांस्तद्वृत्तित्वमुप
दर्शितं न त्वतिः। नाव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधेन तयोर्वृत्तिमांस्तद्वृत्तित्वेन तादृगाभावस्याप्र
वृद्गेनेतर्गतत्वादिति भावः। अत्र वृत्तिमत्तिवृत्ति दैशिकविशेषणतया ग्राह्या तेन वाच्ये घट
त्वादिद्वयादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताक
स्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुताघटकसमवायसंबंधेन वृत्तिमति स्यंदादौ का
लिकसंबंधेन वर्त्तमानस्य दैशिकविशेषणतया घटत्वादिहेतावसत्वेपि नाव्या
प्तिः। उक्तव्याप्तीत्यपिकारेण साध्याभाववद्वृत्तिरपि हेतुताघटकसंबंधेनैव ग्राह्येति
ते व्यंजितं। न तत्तद्भावयवान्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि पूर्वोक्तरीतौ परीत्यासाध्या
भाववत्त्वेन तद्वृत्तिसंबंधसामान्येन पावृत्ति तत्तदभावस्य तद्भावयवासमानकालीनद्

त.दी. व्यवृत्तेर्धूमेहेतावसत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः ननुसाध्यप्रतियोगिकाभावमा
त्रस्यप्रवेशे धूमस्यतत्तद्वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः साध्यतावच्छेद
२८ कधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्या
26 भावस्यकेवलान्वयित्वात् एवं घ्राणगगनान्यगुणवान्प्रमेयवान्वाच्यत्वात्वादित्यादावव्या
प्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह साध्याभावश्चेति पूर्ववदिति
प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृत्तिश्चाभावो
त्रसाध्याभावशब्दार्थ इत्यर्थः यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेनासंगत्यापत्तेः अत्रा
पियेनसंबंधेनव्यापकतातेनसंबंधेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावोबोध्यः तेनज्ञातवान्आत्म राम
त्वादित्यादौस्वरूपसंबंधेनसाध्यव्यापकस्यप्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभा २८

वाधिकरणासमवेतत्वाभावस्यासंदत्वान्निर्दिष्टस्य आत्मत्वहेतावसत्वेपि न क्षतिः यत्तु साध्यतावच्छेद
त कसंबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभाववेनाविवक्षणात् ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादाव व्याप्तिः कालिक
संबंधेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसंबंधानवच्छिन्नत्वात् इत्थं च व्यापकतापि तेनैव
ते संबंधेन ग्राह्यत्वान्नविषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायसंबंधेनाभाव
र्त वत्तिहेतौ वर्तमानत्वेपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति तत्तुच्छं वृत्तिनियामकसंबंधेन
साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या सद्धेतौ व्याप्तेः धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्या
सेश्च संबंधावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वसंयोगसंबंधा सिद्धा
व्या वच्छिन्नाभावस्य पृथितत्वात् दृढवृत्तित्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृ
त्तित्वात् प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायाम् व्याप्तेश्च साध्यताघटकतादात्म्यसंबं

ज॰ श्री॰ धेनप्रमेयत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्संबंधेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः एतेन घटभेद मे
२९ स्यापि गमेयत्वस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् इति दिक् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः भावा
वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभा
२९ ब वस्यैव यद्दिनिष्ठस्य हेतावभावात् ततो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः वस्तुतस्तु निरुक्तसा
ध्याभावाधिकरणत्वमेव स्वं विशेषणताविशेषेणाप्रवेश्यं अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्र
व्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणे गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभाववत्समवेतत्वसामान्याभा
वस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः तथा वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादा च
त्म्यसंबंधेनाधिकरणाप्रसिध्या तमादायाव्याप्तेर्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदं परंतु रूपवान् पृथि राम
वीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्तया तद्वत्समवेतत्वा २९

घभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्वाद् व्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदं न च तस्यापि व्याप्यवृ
त्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं यत्प्रतियोगिताकाभावस्यावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकधर्मावच्छि
न्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वात् नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्यावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्यवच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः
एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिव्यधिकर
णपाघटितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति ध्येयं ननु वह्निमा
न्धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिना लोकावृत्तिसामान्याभावोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभा
वो यावद्वृत्तान्तर्गतः संयोगादिसंबंधावच्छिन्नवह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृत्तिमध्य

ज-शी. निवेशात्। एवमिंधनत्वावच्छिन्नवत्त्वाभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वात्, महानसवृत्तित्वात्वा
३० दिना योऽभावः सोऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदंतर्गतस्तयोधूमदेः वसत्वादसंभव इत्यत आ
हः तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति मिश्रलक्षणाद्वृत्तावापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्य
30 वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवशेषाणां लक्षणानां वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावहेतावसत्वा स्य
द्वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्यापकेति स्वं प्रतियोगितातद्व्या
पकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकइत्यर्थः व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतउक्तं तत्तदिति तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभा राम
वस्यैव स्वस्य व्यापक तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा व्यापकप्रतियोगिताकतयातस्पर्ष्टंघेदा
हं वं ३०

वसत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः स्वनिष्ठवृत्तित्वत्वेन रूपेण वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य हेत्वंतरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्वा
द्धेतुमात्रेऽसंभवापत्तिरतः कल्पांतरमाह तत्तादृशेति। समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसक्तत्वादतिरिक्तांतं। तत्रापि निर्धूमवृत्तित्वत्व
स्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नसा
मान्याभावमादाय यातिव्याप्तिस्तद्वारणाय योगात्तत्तादृशत्वं तं नैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतराभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादा
वव्याप्तिः। हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगितापा विशे
षणीयत्वात्। अत एव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादौ तु कौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादा

ज॰ शी॰
३१
31

व्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्व्यभावस्याऽप्रसिद्धेरतो
निषेधद्वयगर्भतातेन घटत्वादिना तद्दशवृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसंगतिः केचित्तु प
घपित्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाप्रावंतोऽभावादित्यैव लाघवादृक्तमुचितं तथा
पि वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादृशत्वेन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्येन यातादृशता द्
त्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेऽव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भताऽस्त्यं चेद्विरुद्धघटत्वपटत्वो
भयमेवतादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इत्याऽऊः यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरौ र्वाच्यत्वाभावव
द्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्त्वा केवलान्वयिन्यव्याप्तिमिया तत्तत्साध्याभावव
द्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानां क्राइ इति तत्तुच्छं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव एम
लक्षणाकरणात् अन्यथा एतत्के लेवृत्तिमद्वृत्तिपदद्वैयर्थ्यापत्तेः वृत्तित्वत्वमात्रस्य ३१

नन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतंपेवतद्वच्छिन्नाभावमादायाव्या
प्त्यसंभवात् किंच गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेन तद्धटभिन्नंद्रव्यत्वादित्याद्यावृत्तिव्याप्तिरपिस्या
त्ततद्धटवृत्तित्वत्वापेक्षयागुरुत्वात्तद्धटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वेनावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः त
द्धटवृत्तित्वत्वस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतयातद्वच्छि
न्नाभावस्यलक्षणाघटकत्वात् एवं वह्निहृदश्रून्यंद्रव्यत्वादित्यादौसत्तहृदश्रून्यत्वाभाववद्वृत्तित्व व
त्वादेर्जलेवृत्तित्वत्वापेक्षयागुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिर्व्याप्तिरिष्टैवेति
दिकमप्यकस्यचित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्त्तकमतस्तत्त्वेति योगिता समानाधिक
रणत्वनिवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्याहावृत्तित्ववृत्तिनावेति। साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति व
तावत्तिपाठेसाध्याभाववत्त्वपदसमपातापातेऽपि वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि

४ + तन्नु तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्ना +

ज॰श्री॰ नाकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य घटान्यत्वाभावस्य च हेतावसत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ स
३२ र्वत्रासंभवः। नादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेपि घटभेदत्वेन
घटभेदवति वह्निवृत्तित्वान्यतराभावाभावस्य तादृशस्य हेतावसत्वात्तथापि पूर्ववद्व्याप्ति
32 कत्वैवृत्तित्वनिर्णयिप्रतियोगित्वविशेषणीयमित्यदोषः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्ति
या त्वनिष्ठप्रतियोगिताभावतादृशवृत्तित्वव्यतिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं वि
वक्षितमित्यपि केचित्तद्वृत्तित्ववृत्तिनाधर्मेणावेतिपाठात्तु धूमत्वाद्यभावमादायासंभ
वमपास्य धर्मेणावेति कस्यान्तरोक्तेः। तथा च धूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्तादृशवृत्तित्वातिरिक्त
धर्मत्वादेवतदवच्छिन्नाभावमादायनासंभवः। वाच्यप्रमेयादिसाध्यकेतु तादात्म्येन हेतौ विरु राम
द्धघटत्वपरत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिनावृत्तित्वाभावमादायलक्षणासमन्वय इति ३२

ध्येयं स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वे तस्य व्यावृत्तिमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति निर्वह्नि
वृत्तित्वस्येतिप्रतियोगितापां तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं न स्वव्यापकवृत्तित्व च
मि त्वे कैतु कावव्यालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वारणासंभवात्प्रतियोगिताव्यापकत्वादिश्च
तत्तत्साध्याभाववत्प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं
तस्यावश्यकत्वात् स्वसमानाधिकरणतत्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वा
श्रयनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्यवसितार्थं तत्तत्साध्याभावव्रतः स
कृत्वनिविष्टतयावैयर्थ्यशंकानवकाशाद्वेति भावः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापक
प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह पश्चेत्यादिना घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात त
दवच्छिन्नवन्यस्यभावस्यलक्षणाघटकत्वाउक्तमिंधनत्वेति इंधनत्वावच्छिन्नसामान्या

हा

सं

ज॰ शी॰ भावस्यमेंनसाध्यवत्वात्मात्राप्रतिविरहाद्वन्ह्यभावेतितादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रति
३३ ते योगित्वस्यानुक्तावसंभवएवस्यात् । ननुवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिमात्रस्यहेतुता प्रमेयमात्र
33 वच्छेदकत्वेपितत्तत्प्रमेयपनिष्ठवृत्तित्वाभावस्यप्रमेयांतरवृत्तेस्तत्रप्रमेयेपिविरहादित्येवमावे
दपितुसर्वसाधनसाधारणप्रमाहस्वनिष्ठेतिस्वनिष्ठपत्नाव्याभाववद्वृत्तित्वेसामा न्त
न्याभावस्यतत्त्वार्थः अत्रघटत्वादौसाध्येस्वोपविशेषणतयाघटान्यत्वादिहेतावतिव्या
प्तिः साधनस्यवह्नेतुताघटकसंबंधेनवृत्तिमत्त्वमात्रनिष्ठस्यैवयावदभावस्यहेतौस
त्वात् । नचैतस्यविरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेनहेतुविशेषणादेवनातिव्या
प्तिरिवाच्यंतथापिद्रव्यत्वादौसाध्येस्वोपसमवायेनदिनासत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृ राम
शसंबंधेनहेतोरवृत्तिमत्त्वमात्रनिष्ठस्यपावदभावस्यसाध्यसामानाधिकरणस्यैवहेतौ ३३

सा

सत्वात् एवं महाकालान्योघटादि तत्र कालिकसंवंधेन हेतावतिव्याप्तिः तत्रैहेतुताघ
टककालिकसंवंधेन महाकालवृत्तित्वेन संवंधेन तद्वृत्तित्वासंभवात् सामानाधिकरण्य ८
स्य व्याप्यवृत्तित्वात् अन्यथा घटादिहेतावपि खंडकालावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावस
त्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवं द्रव्यत्वादेः साध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्या
प्तिः विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च द्रव्यान्यस्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्तायाः वृत्तित्वादिति
वदंति।पादिच वृत्तिमद्वृत्तपापावंतः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणता
सामान्यकधर्मवत्वमिति विवक्षितत्वादौ नैतेषामेकोपि दोषः परमादध्याति । वृत्तिमद्वृत्तपरत्वा
व दौ सर्वत्रैव दैशिकविशेषणतासंवंधेनैव वृत्तेर्निविष्टनीयत्वात् अन्यथा अधिकरणत्वमात्र
स्यैव संयोगादिसंवंधेनावर्तमानत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगादिति ध्येयं ।

ज. शी. अनंयेत्यादिना साध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वस्य घटत्वादिनाऽभावमादाय व्यभिचारि
३५ ण्यतिव्याप्तिरतो यावत्तदुक्तं तथा च तादृशावृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः व
34 न च तादृशावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावत्वोक्तावपि तादृशाभावव्युदासः संभवतीति वाच्यं तथा
पि तादृशावृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात् तादृशावृत्तित्वत्वस्य
गुरुत्वात्तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च अत एव तादृशावृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न
विवक्षितं केवलान्वयिन्यव्याप्तेर्वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्व[illegible]सामान्याभावस्य
ज्ञेयत्वे हेतावसत्त्वादिति भावः इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वसामान्या
भावस्यैव यावदंतर्गतस्य ज्ञेयत्वादि हेतावसत्त्वादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्ति राम
मद्भूतपदं तदुक्तं तथा चैतस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वान्नातिरिक्तं यावदंतर्गतत्वं किंतु घटत्वादिना तादृ ३५

शब्दवृत्तित्वाभावस्यैवसत्त्वज्ञेयत्वादिहेतौवर्त्ततएवेतिनाव्याप्तिःअत्रवृत्तित्वादिकंपूर्वलक्ष
णादिशावसेयंतेनप्रागुक्तदोषःननुप्रलयमितिसंयोगित्वादित्यादौकालिकसंबंधेनहेतावव
तिव्याप्तिःमहाकालस्यापिकालिकसंबंधेनप्रलयपान्यत्वाभावकूटवत्वेनतत्रपाद्हेतुता
घटककालिकेसंबंधेनवृत्तित्वस्यसाध्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वा
दानचदैशिकविशेषणतपासाध्याभावकूटवत्त्वंविवक्षितमतस्तादृशकूटाधिकरण
प्रलयवृत्तित्वसामान्याभावस्यआधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वादिहेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति
वाच्यंघटत्वाभाववान्पटत्वादित्यादौअभावसाध्यकेअव्याप्तिप्रसंगात्साध्याभावकूटा
न्तर्गतस्यघटत्वरूपसाध्याभावस्यविशेषणतपाधिकरणाप्रसिद्धेःदैशिकविशेषणत
पावृत्तिमत्तामेवसाध्याभावानांप्रवेशात्तुघटत्वाभाववान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिःव्यधि

न-शी॰ करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वात् तत्कूटाधिकरण
३५ वृत्तित्वाभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्भिन्नत्वात् एवं कालिकसंबंधावच्छिन्न
35 प्रतियोगिताकगगनत्वाद्यभावस्याभावे साध्यज्ञानादिहेतावव्याप्तिश्च गगनत्वाद्यभावघ
टितकूटस्य दैशिकविशेषणतासंबंधेन पराधिकरणे तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्व
शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगि
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबंधकतावच्छेदको यः संबंधस्तेन वृ
त्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृश[illegible]संबंधेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् संयोगाभाववान्म
यत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपः साध्याभावो न तादृशसंबंधेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसम ए-न
वायसंबंधेनैव संयोगादिनिष्ठस्य तदभाववत्त्वीविरोधित्वात् तेन न तत्राव्याप्तिः केवलान्व ३५

पिनिचतारश्चप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धिर्न्नामितिकेवस्तुलभ्यासत्त्वो
हि घटत्वेन वाच्यत्वेनास्तीति बुद्धौ जातायामपि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात्। घट
त्वाद्यभाववत्तावृत्तिप्रतियोगितासमवायादिना घटत्वादिमूलानिश्रयस्य प्रतिबंधकत्वादे
वोक्तायां व्याप्तौ दंडवुदासः तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेशे ऽसमुदासपर्य व
रं सार्थकं भवतीत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावे व्याप्यत्वं प्रोक्तं तादृशातिरिक्ति। स्वप्रतियोगितात्वव्या
पकं पक्षसाध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वेन व्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यार्थः प्रयोजनं
चेति वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकूटाधिकरणावृत्ति
त्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्याभावदंतर्गतस्य हेतावसत्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेतित
था चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितस्य व्यापकं न निर्वह्निवृत्तित्वत्वं धूमत्वा

ज.श्री. दोव्यभिचारादित्यप्रमभावो न लक्षणाघटक इति नाव्याप्तिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्या
पकत्वानुक्ताविदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व
३६ त्वकस्य घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य भावदंतर्गतस्येहैतावसत्वात्तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियो
38 गित्वं न वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वव्यापकं परं वृत्तित्वे व्यभिचारादित्यतस्य लक्षणा
ति घटकत्वान्नाव्याप्तिरभावः अत्र प्रतियोगितास्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाग्राह्या तेनेदं वाच्यं
त्व ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वेन रूपेण वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्तेर्हेतावसत्वेपि ना
व्याप्तिः सार्वभौममते चरमकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभा
वमादाय नाव्याप्तिः न प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयः स्वव्यापकत्वदलम
लस्य पूर्वदलेन केवव्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वदलस्य तु न प्राग्निवद्वन्हिमान्धूमा ३६

दित्सांदोषा इति ॥ तत्र महानसादेः साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् । किंतु केवलान्वयिस्थले एवेत्या
शयेनाह । उक्तप्रायमिति । तत्र स्वव्यापकत्वाघंपदपालाघवात् साभावकूटाधिकरणवृत्तित्वला
वच्छिन्नाभावा एव पर्यवसानिवेश्यतां तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादाय केवलान्वयिनि ल
क्षणासंभवादिति वाच्यं वह्निमान्धूमादित्यादेः वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासंभवापत्तेः निर्वह्निवृ
त्तित्वत्वस्य वृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन वह्न्यभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्ववाच्यत्वाभावकूटा
टाधिकरणवृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति भावः । अ
नुवृत्तिमद्वृत्तयोपावतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्त्वमेवोच्यतां
कृतं कूटेनेति । साध्यप्रतियोगिताकाभाववत्पर्थः । अधिकरणेति । साध्यप्रतियोगिताकाभाववद्वृ
त्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः । अत एव तथा च धूमाभावकूटाधिकरणे

निवेशनेनेत्यत आह । साध्याभावेति २

ज-श्री· वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव वन्ह्यादिहेतावत्तावस
३७ त्त्वान्न व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिः तद्वैवं गगनाभाववद्वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभा वान्
वत्पातद्धिकरणाप्रसिद्धेरितिवाच्यं। वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विशेषणीयत्वात्। नव्या
३७ मते गगनस्य स्वाभाववविरहात्वेमानाभावावृत्तिभावः अत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणावृ
य त्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितात्यत्र समुदायपदस्य फलं ग्रन्थकृतैवोक्तं। प्रतियोगिताव्यापकसा
ध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वमित्यत्र समुदायपदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय पव
न्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणं। तादृशाभावस्य स्वव्यापकवृत्तितात्वकप्रतियोगिता
के तु तत्त्वावेपि वारणासंभवात्। धूमत्वादावपि तदभावप्रतियोगितासत्वात् परं तु आलोकावृत्ति रम
त्वसाभावमादायाव्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्चः तन्तु छेखाश्रपनिष्ठा त्वं तत्राभावाप्रति ३७

वृत्ति

योगिनः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वं तस्याप्येव वर्त्तमानस्यातीतत्वे तादृशाभावस्याप्रतियोगिन्न
तियोगिताकाभावत्वेनैव तादृशवृत्तित्वाभावानां निवेशात् तन्न चैसत्कृदेवसमुदायपदस्यातीता
भावानां मयथा तन्निवेशकत्वात् अनुसंधानस्य चापसदृशत्वे नुसंधानसमानत्वात् अन्यथा सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियो
गिताव्यापकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वकत्वाभावादेव धूमादौ साध्यतमादौ व्यभिचारि
स णापत्तिप्रसंगवारणार्थं ग्रन्थकृतां मुद्रापपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयं धूमइतिना
प्ति व्याप्तिरिति परेणान्वयः। एवमग्रेपि। ननु संबंधविशेषाविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकर्मनिमित्तरू
पादिकर्मैव वन्ह्यभावकूटाधिकरणवाच्यं विभुमूर्त्तजन्यानां यथायोगं कालिकसंयोगादिकृ
तविशेषणतामिर्वन्हिमत्त्वेन द्रव्यस्य वन्ह्यभावकूटवत्त्वविरहात् वन्ह्यसमानकालीनस्य ध
त्व

मादिसंयोगि[ना]द्रव्यस्यासत्वात् तथा च तत्र साध्याभावकूटवृत्तिहेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेनव
ज-शी- त्पत्रसिध्येव ध्वंसेनातिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वे च विरुद्धत्वादिवत्तद्गुदासः संभवात्
३८ अतआह। संयोगेनचेति। तथा तद्वन्हेः साध्यत्वे। तथा चात्र वन्ह्यभावकूटाधिकरणांपृत्ति
तरूपादिकं तत्र हेतुताघटकसमवायसंबंधेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभावोत्तिर व
ववन्ह्यवयववत्वेद्वसति व्याप्तिः यदि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावस्य प्रवेशात्तस्यादिति
वः ननु समवायेन वन्ह्यभावस्य वन्ह्यवयवत्वासमानाधिकरणत्वाद्गतेवन्ह्यमाशानसाध्या॰
भावानां हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणानैवतत्तारशाभावमन्तर्नीयोक्तहेतौ वृत्ति व्याप्ति
म रतिहेत्वेतरमाह पर्वतेति अत्र समवायेन वन्ह्यभावस्य पर्वते संयोगेन वन्ह्यभावस्य च वन्ह्यवयवम
पवेहेतुसमानाधिकरणत्वात्तदुभयघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणांयप्रसिद्धतरूपादि ३८

केनतत्संबंधेनतत्त्वाभावस्यतादृशसंयोगहेतौसत्वाद्भवत्येतिव्याप्तिःपरंतुसंयोगेनवन्हेःसाध्यत्वे
वय यन्त्वंवत्वस्यविरुद्धत्वाद्धेतौसाध्यसामानाधिकरण्यविशेषणादेतद्वारपितुशुक्त्येतद्भवतः
पर्वतत्वादिहेतवेतरस्मिन्नितितत्तुच्छवन्ह्यवपर्वतेपिसंयोगेनवन्ह्वेतरस्यहेतावविरोधविरहात्।
तादात्म्येनसाध्यत्वानुरोधेनसाध्यसंबंधितामात्रस्यैवसामानाधिकरण्यपदार्थत्वाच्चेति
भावः।संबंधश्चैतिपर्वतस्यसंयोगावच्छिन्नवन्ह्यभावानधिकरणत्वाद्वन्ह्यवयवस्यचसम
वायावच्छिन्नवन्ह्यभावानधिकरणत्वादितिभावः।तातिव्याप्तिरितिप्रागुक्तरीत्यासाध्या
भावकूटाधिकरणेनित्यद्रव्यादौहेतुताघटकसंयोगसंबंधेनवृत्त्यप्रसिद्ध्याव्यन्हिमान्
पि धूमादित्यादावव्याप्तिर्नसंभवत्यत्रवहेतुनिष्पामुक्तसंबंधस्यप्रतियोगितावच्छेदक
द त्वमतेनैवोक्तंतेनधूमीयवन्हित्वादित्यादौस्वामित्वादिसंबंधेनसाध्यतायांनाव्याप्तिः।

ज-शी· साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो
ऽप्रसिद्ध इति तु न युक्तं । धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृश
३९ त्वेनातिव्याप्तिप्रसंगात् । तादृशसाध्याभावोपादाने साध्यतावच्छेदकरूपेणाविवक्षितत्वात्तादृशप्रमे
यवान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । न च साध्यतावच्छे
दकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन च साध्याभावो वक्त
व्यः तथा च घटत्वगगनादिना प्रमेयाद्यभाव एव तत्र साध्याभावः स तु नेम इति वाच्यं । घ्राण
ग्राह्यगुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात् । तादृशगुणत्वस्य घ्राणग्राह्यत्वगंधत्वापेक्षया गु
रुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशसाध्याभा राम
वत्वादत आह तथेति स्वप्रतियोगितप्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह ३९

पृथिवीत्वाभावादावितितत्तद्धिपक्षो घटादिः। तथा च घटवृत्तित्वावच्छिन्नाभावपटावृत्तिता
वच्छिन्नाभावादिघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिध्या पृथिवीत्वाभावेवानुज्जलत्वादि
त्वादौ नाव्याप्तिः घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितापाः पटत्वादावपि सत्त्वेन साध्य
तावच्छेदकस्य तद्व्यापकतया तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगिभेदेपि
कथमावच्छिन्नप्रतियोगितापारकत्वादिति भावः सहेतावितिनाव्याप्तिरित्यन्वयः वन्हि
प मान्धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन वह्नीभूततज्जत्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गु
णादौ द्रव्ये पृथिवीत्वादित्यत्र च विपरीतीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्याभावकू
स टस्य ज्ञानादावधिकरणतांत्वात् तत्तदप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिरूपकल्पकस्थले विरहात् तदुभ
यं नोदात्तं ननु पावकतां मे काधिकरणपतावत् समुदायस्य पिवेत्त्वापानोक्ताव्याप्तिरत आह।

लावृत्तिता

ज॰शी॰ पृथिवीत्वादाविति। साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य विशेषणीयत्वेन जातित्वावच्छिन्ना
८० भावमादाय नातिव्याप्तिसंभव इत्यादि पर्य्यालोचनात्तथा च तत्समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तेजो॰
40 समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात्तदुभयघटितसाध्याभावकूटा
धिकरणे जात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्वादतिव्याप्तिरिति भावः। द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे ता
दृशसाध्याभावकूटवृत्तिजात्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव ना
तिव्याप्तिः स्यादत उक्तं द्रव्यत्वप्रकारकेति। सामान्यादौ च स्वरूपसंबंधेन वृत्तिर्वाच्यत्वादौ व
स्तुत्वमात्रमाविशिष्यत्वादाविति। नातिव्याप्तिरित्यन्वयः। तादृशप्रतीतिविषयत्वं प्रमेयमादा
यजातादावपीत्यतः प्रमेति। अत्र प्रमितियोगितोप्रतिव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसं राम॰
बंधेनैव ग्राह्यं तेन नित्यज्ञानवत्त्वादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वेहेतौ घटान्यभेदस्यपटात्स ८०

भेदस्यचद्वयोर्विषयतासंबंधेनप्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानकपौरेकाधिकरणाप्रसिद्धा
वपिनाव्याप्तिः नवातादृशाएवसाध्येद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्रपृथिव्यादौसा
ध्येनसमानाधिकरणस्यपृथिव्यादिनवद्रव्याणांप्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदकूटस्याधिकरणगुणा
दौहेतोरसत्वेपतिव्याप्तिः नैवंवन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगितामात्र
स्यैवप्रत्येकपर्यवसितत्वेनतांप्रतिपर्याप्त्याख्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनकस्याप्यव्या
पकतयानिरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरितिवाच्यं एकविशिष्टापरत्वानतिरिक्तस्योभयत्वस्य
सार्वभौममतेपर्याप्तिभिन्नसंबंधेनैवसाध्यतावच्छेदकत्वादितिभावः साध्यतावच्छेदकव्या
पिकप्रतियोगितेत्यस्यफलमाह। नापीतिघटत्वाभावत्वेनसाध्यत्वेसाध्याभावकूटत्व
त्वेघटस्यैववस्तुत्वमतउक्तममावर्त्तोदिनेति आदिनाप्रमेयत्वादेरुपग्रहःस्तथाचाभावेवा

ज· शी· नप्रमेयवान्वा घटत्वादिमत्त्साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्घटान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणा
४१ प्रसिद्ध्याऽन्वयव्याप्तिस्यादत उक्तं साध्यतावच्छेदकव्यापकेति साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियो
गिताकत्वाभावादेव तत्तद्घटान्यत्वाभावानां लक्षणघटकत्वमिति भावः अत्र स्वन्यूनवृ
५ त्तिधर्मानवच्छिन्ना या एव प्रतियोगिता याः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यं तेन घटत्वाभा
वत्वेन पटत्वाभावत्वेन च प्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नोक्ताव्या
व्याप्तितादवस्थ्यं। घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्ति
त्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणाघटकत्वात् एवं साध्यसामानाधिकरण्य
मपि हेतोर्वक्तव्यं तेन सत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्माव राम
च्छिन्नाभावस्य सद्वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च पावतएव हेतोः सत्वेपि जात्यभाववानद्रव्यत्वा ४१
न्ना

दित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयं यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य घ
टान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्या
ट। त्मादाव व्याप्तिः। न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं तदपेक्षया
लघोः घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तथात्वात्तादृशविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां च
साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेवमुदासः घटवृत्तित्वविशिष्टवस्तु
मात्रावृत्तित्वप्रतियोगितासत्वादिति वाच्यं वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावस्य तादृशसंबंधेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च द्वयोस्तथा
प्यधिकरणाप्रसिध्या व्याप्तितादवस्थ्यात्। न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वमानाभाव इति वाच्यं तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वादन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्ट

ज॰शी॰ ८२ वाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेर्गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिध्या
घटवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणाध
र्मावच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वात्। तथापि दूषणमिदं स्फुटत्वा
८२ त्पेक्ष्याह। पृथिवीत्वेत्यादि। ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयोरुभयत्वस्यातिरिक्तत्वेपि समानाधिक
रणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं। तथा च पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वमपि पृथिवीत्वविशिष्टद्र
व्यत्वत्वमेव साध्यतावच्छेदकीभूतं पर्यवसितमिति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तादृशस
मान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिस्तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसा
ध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यापकत्वादित्यत आह अपि चेति उ३ भय [?] विधेयभावस्य समानलिंगकत्व एम
स्यान्ततत्वात् पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्युपगमं निराकर्तुं पहसमुद्भिरवति। इदमिति। ८२

ले

सकलद्रव्यसमवेत

पृथिवीति। पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतत्ववदित्यर्थः न च सकलद्रव्यवृत्तित्वांतर्भाविना द्रव्यत्वस्य सा
ध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभा
वाद्धेतुरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यंताभावस्य चाप्रसिद्धत्वाद्अद्रव्यत्वत्वा
द्यवच्छिन्नाभावमादायापत्तिव्याप्तेरसंगत्यापत्तिरितिवाच्यं द्रव्यत्वत्वादीत्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यमित्या
कारकतद्बुद्धि[illegible]प्रकारत्वस्यैवाभिवक्षितत्वात् तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्षयापि लघुत्वे
न प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः द्रव्यत्वत्वादीत्यादिना पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्य
त्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य च द्वयोरेवावच्छेदकयोः परिग्रहः। ननु साध्यतावच्छे
दका[illegible]समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः तत
श्चाविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभावस्यातथात्वान्नातिप्रसंगः गुरुधर्मस्य

ज-श्री प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च तादृप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह किंचेति ननु विशि
४३ ष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता
43 कत्वाभावादेव तस्मादपनातिव्याप्तिरत आह किंचेतीति तु भावः सत्तावायुत्वादेरित्यप्रसिद्धेरि
ति। कालस्य सकलरूपवत्त्वेपि साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकेन समवायसंबंधेन तदनधिकरणा
त्वादिति भावः शंकते यावतामिति तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरेकाधिकरणापन्नस्य तत
द्रूपस्याधिकरणोवृत्तित्वप्रसिद्ध्येव नाव्याप्तिरिति भावः विवक्षितेपीत्यपि नातद्विवक्षायामपि व
स्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः किं वा
यावतां स्वाभावांतरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायोभिप्रेतः प्रथमे द्रव्यमित्यादि। अन्त्ये दमिति एत
एषध्यांविशेषणं न तु पक्षनिर्देशः अन्यथा घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वकुत्र तद्वायुद्वि ४३

ता

त्वानामेवतद्द्वयोर्मिथःसामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानां अधिकरणेतद्द्वयोर्वृत्तित्वादेवमेवा
युत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेःएतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्यसाध्यत्वेवायुत्वादेः
सद्धेतुत्वोक्तौसमवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यचाप्रसिद्ध्यैवसा
ध्यत्वायोगात्गुरुत्वपदं।नन्वेतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपिवायुत्वादिकंस
द्धेतुरेवमत्वंपपरमाणावुत्पत्तिकालेगावपविनिर्वापोतत्त्वादतःसाध्यांतरमाहएतान्येति
अत्रपृथिवीपदमेतत्पृथिवापरंअन्यथावायुगतद्वित्वव्यक्तौनातद्द्वयोर्मिथःसामानाधिकर
ण्यापन्नसाध्याभाववत्त्वावायुत्वादेरेतत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनैवातिव्याप्त्यसंभवापत्तेरि स्य
तिभावः।अत्रापिएतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वान्वयितयात्रसाध्येवायुत्वा
देःसद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यचाप्रसिद्ध्या

ज॰ श्री॰ साध्यत्वापोगात् । सत्तान्यपदं न च सत्तान्यत्वे तत्पृथिवीसमवेतत्वावछिन्नाभावोप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्व
४४ त्वे स्यैव तदवछेदकत्वादिति वाच्यं । सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेत
त्वापेक्षया गुरुतयानवछेदकत्वादिति । सत्तात्यसमवेतत्वावछिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात् । सम
वेतत्वावछिन्नाभावस्य साध्यत्वे च समवेतमात्रस्यैव तदभाववतया मिथः सामानाधिकरण्या
पन्नसमवेतवृत्तिवृत्तितायो हेतोः सत्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदं न तु वायुत्वस्योक्त
साध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्वेतरमाह रूपवदिति अयं तु हेतुगुणा
दौ साध्यसमानाधिकरणरूपात्यन्ताभावस्य पृथिव्यामप्युत्पत्तिकालावछेदेन सत्वात्तत्राति
व्याप्त्यसंभवाद्रूपवदन्यत्वानुधावने रूपवद्भेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमे त्वाह द्रव्यत्वादावि ए म
तिश्चादिना वायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः तादृशेति । मिथः सामानाधिकरण्यापन्नेत्य ४४

र्थः द्वितीयं यत्त्वाह वस्तुत इति तादृशाभावेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः स हस्ते
लवत्त्वेरकभेदेनाभावभेदमनुसृत्योक्तं द्वयोरिवेति ननु प्रावतामेकव्यक्तिकमिति त्वं तावत्समुदा
यस्याधिकरणत्वोक्त्यैनात्र सिद्धिर्नवा प्रागुक्तातिव्याप्तिः किंच सत्तात्वेन पृथिवीसमवेतशू
न्यत्वस्याभावो द्रव्यत्वमेव तथा च तत्र सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रवृत्तीनां तथात्वे गौरवादे
तः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाभावस्तोमवृत्तिहेतोः सत्ता ध्या
द्वयोर्लोकातिव्याप्तिरिति पदद्वयोपादानदोषोत्तरमाह किंचेति पर्तु सत्तान्यपृथिवीसमवेत
शून्यत्वस्वरूपसामान्याभावस्य चाभावोऽनुगतप्रतीतिबलादतिरिक्त एवेति तद्वृत्तिहेतोः
सत्तासत्ताभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योः सेभवइत्यतः किंचेति तन्मते इदानीमेकाभावाभावस्या
तिरिक्तत्वमेगीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावोभावस्याप्यतिरिक्ततया

ग-श्री । उत्तरत्र मूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्त्यभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्ति
४५ त्वस्य संयोगसमवायादिप्रत्येकसंबंधेन प्रवेशमभिप्रेत्याह धूमादाविति अव्याप्तिरिति निर्वह्नि
45 समवेतत्वसामान्याभावस्यैव यावदंतर्गतस्य धूमे सत्त्वादिति भावः संबंधसामान्येन तादृशवृत्ति
त्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह साध्यतेति कालादावित्यादिपदेन दिशः परिग्रहः व्यभिचारिणा पृथि
वीद्रव्यत्वादित्यादौ न तु धूमवान्वह्नेरित्यादौ तत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वविशिष्टायामपि
अतिव्याप्तेर्ध्रौव्यात् धूमाभावाधिकरणे कालदिगादौ मूर्त्तमात्रस्यैव संयोगसंबंधेन वृत्ते
स्तत्सामान्याभावस्य हेतुताघटकसंयोगसंबंधेन वृत्तिमद्वृत्तित्वेन लक्षणाघटक
त्वादिति ध्येयं समवेतादीत्यादि नासमवेतादेः साध्यस्योपग्रहः शंकते ॥ साधनेति तत्र आच रम
सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात्तत्कूटाधिक ४५

करणावृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादायैव लक्षणासंगतिरित्थं च वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य व्यावृत्ति
व्यतिरेकिरूपमपि भवतीति द्रष्टव्यं पृथ्वाचैवं साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्व
दलस्यार्थकान्तथोपपादितेनाग्रेव यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवे
शे तादृशसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादाने विफलत्वं वह्निमा
न्धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिप्रसंगस्य तादृशाभावसाधनेन स
मानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदा
सात् न चात्र कल्पे तादृशवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वेनेदमंशवैफल्यमिति वाच्यं तथा सति
साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्य
वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवद्न्यत्वे हेतावसत्त्वाद्गगनभूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेर

ज॰शी॰ संगत्यापत्तेः तथापि वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकू
४६ टाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य धूमहेतावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारकत्वे
नैवतस्यसार्थकत्वेन च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवा
48 रणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताऽवश्यं विवक्षणीयमिति तत एवोक्ताभा
वस्यप्सुदासङ्गतिवाच्यं पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्व
पर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया वक्तव्यत्वात्तादृशप्रतियोगिता
कत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयपर्याप्ताभावेपि सत्त्वादिति ध्येयं भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरप्रतियोगि
काभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्त्वेन साध्यस्य र्थविरहन्यत्वादिकं सद्धेतुरेव तत उक्तमन्यतरत्वे रा म
नेमितादृशेति हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्त्तत्वोभयपर्याप्तिः साध्याभावस्तोमस्तद् ४६

तीत्यर्थः पृथिव्यादावित्यादिनाजलतेजोऽनिलानां परिग्रहः। अत्र मूर्तत्वे विशेषगुणवत्वे स
मानाधिकरणत्वेन तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्वे मूर्तत्वमपि स्पर्शवत्मनोऽन्यतर
त्वं जातिविशेषो वा। अनवच्छिन्नपरिमाणवत्वं तथा सति मनःपरिमाणशब्दयोरेव साध
नसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसंभवादिति
ध्येयं। न तु साधनाधिकरणावृत्तिकिंचिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य निवेशान्नैष दोषः। क
न्ने चिदपि स्पर्शवन्निष्ठमूर्तत्वमूर्तत्वोभयोरसत्वात्तदुभयान्यतरत्वघटितसाध्याभावकूटवत्वाका
शेमनसि च हेतोः सत्वात्। वस्तुतः समनियताभावानामैक्यमतो मूर्तत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छि
न्नाभाव एव मूर्तत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्तत्वगगनत्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य चाभाव
स्तथा च मनस्त्वगगनत्वयोरपि मूर्तत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभाववत्वाद्

ज-शी॰ तुसमानाधिकरणतदुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेवनोक्तस्थलेतिव्याप्तिः। अस्तुवापा
८७ वंतिनिरूक्तसाध्याभावत्वानितावतांप्रत्येकावच्छिन्नस्यपदधिकरणंतद्वृत्तित्वाभावाद्वृत्ति
मद्वृत्तपोपावंतस्तद्वत्वमेवव्याप्तिः तथाचभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरएभावत्वावच्छिन्नस्याधिकर भाव
णामनस्यवहेतोः सत्वान्नेतिव्याप्तिरतआहकिंचेतिनतुभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्ना
भावस्याभावोऽनुगतव्यवहारादतिरिक्तएवनतुभूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्वरूपस्तथाचसाधन
समानाधिकरणतादृशाभाववत्तिगगनेमनसिवाहेतोः सत्वान्नातिव्याप्तिरतः किंचेती
सपिवदंतिगुरुचरणास्तुननुयावंतोहेतुसमानाधिकरणाः पदार्थाः साध्यवद्वृत्तित्व
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववंतस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्ति एत
त्वाभावाद्वृत्तिमद्वृत्तयोपावंतस्तद्वत्वंविवक्षितंतथाचहेतुसमानाधिकरणयोर्गगनत्वम ८७

नस्वरूपोपरक्तनानादेशपदार्थरूपोपरक्ताधिकरणावृत्तित्वान्नातिव्याप्तिर्निरुक्तोभयाभाववत्तां घट
त्वादीनामेकाधिकरणावृत्तित्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेर्हेतुसामानाधिकरण्योपा
दानमिततः किंचेतीति प्राहुः कालान्यत्वस्याव्यापकस्य कालिकसंबंधेन हेतौ विरुद्ध
त्वादिवत्तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तं सदिति तथा च महाकालान्यो घटादिरित्यादावित्यर्थः वृत्ति
मन्मात्रस्येवेति तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावानाद्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च पावनरूपवंहेतौ सत्वादतिव्याप्तिरिति भावः। अत्र केचित्तु सार्व
भौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तद्कालावच्छेदेन घटादावेव वृत्तिमति
वर्त्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य पावंद्वृत्त्यधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्वा
न्नातिव्याप्तिः। वृत्तिमद्वृत्तयोपावंतः स्तादृश वृत्तित्वाभावा यावंद्वृत्त्यधिकरणावच्छेदेन

जे· री· तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यादौ तद्रूपभिन्नसमवेतत्वसमनि त
४८ यतप्रतियोगिताकस्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः
तद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्त्तमानस्य तद्रूपभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेत्व
48 धिकरणगुणान्तरावच्छेदेन हेतावसत्त्वादित्याहुः । संविशिष्टत्वापत्तु वृत्तिमद्व्याप्यत्वस्य
वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमे यानधिकरणत्वमर्थः तथा च महाका
लवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधि
करणस्य हेतावसत्त्वान्महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः न च महाकालवृ
त्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभा राम
वप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य निरुक्तवृत्तिमद्वृत्ति ४८

त्वं वृत्तिमद्वृत्तेस्साध्यसाध्यवद्वृत्तित्व वृत्तियोगिकत्वादिति वाच्यं यावंतिकालिकसं
बंधेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्धर्मिकपत् किंचित्बुद्धिविशे
ष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्ताभावानधिकरणस्येह तावत्वेनं ति व्याप्यसंभवात् कालिकसं
बंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्वलक्षणस्य गुरुभेदस्यैव लाघवेन प्रतियोगितावच्छे
दकत्वौचित्यादिति तन्मेदं तथापि नित्यज्ञानभिन्नं घटादिमात्रे विषयितासंबंधेन दृह्नावृत्तित्वा
मेवं ज्ञानत्वेपात्वान्नित्यज्ञानविषयत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् ।। अधिकरणधर्मावच्छि
न्नतादृशविषयत्वाभावस्य च यावत्त एवं हेतो सत्वात्तन्न्याप्तस्साधनसमानाधिकरणां व्याप्यवृत्ति
यो यावंतः साध्याभावाः साध्यसामानाधिकरणपापन्नतावत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावो वि
वक्षितः तथा च व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितकूटे साध्यसामानाधिकरणा

अ·श्री· प्रसिध्यानातिप्रसंगः पावंतस्तादृशाः साध्याभावास्तत्कूटाधिकरणासर्वसाध्यवत्त्वविवक्षितंलाघ
४९ वात्तादृशवृत्तित्वाभावस्यतु पावत्त्वंवृत्तिमद्वृत्तित्वंवानापेक्षितंवैपथ्यादित्यंचसाधनसमानाधि
४९ करणापावंतस्तादृशाः साध्याभावाः साध्यास्त्रपीभूततावत्कूटाधिकरणावृत्तित्वमपिलक्षणं
साधीयइतिप्राहुः वस्तुतः पूर्वलक्षणाइवानापिवृत्तिमद्वृत्तपापावंतः साध्याभावसमुदायवद्वृत्ति
ताभावास्तद्वृत्तसाध्यधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेवव्याप्तिर्वाच्या। तत्रवृत्तिमद्वृत्तित्वं
साध्याभाववद्वृत्तित्वंचैदेशिकविशेषणतयैववक्तव्यमतोनकोपिदोषः यद्माद्यधातीत्यवधात
व्यमितिदिक् कूटघटितेनेति महाकालान्योघटादित्साराद्वत्तिव्यक्तिप्रसंगेनेत्यर्थः परास्तमितिपरे
णान्वयः अत्रेवाच्यंज्ञेयत्वात् सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौनानाव्यक्तिवृत्तिसद्भेदतद्व्यक्तिवृत्तित्व एम
विशिष्टसाध्याभावस्यतदन्यव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्यचद्वयोः साधनसमानाधिक ४९

रणायोरेकाधिकरणाप्रसिध्यासाधनाधिकरणपतितं चिद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टाभावकूटाधि
करणावृत्तित्वसामान्याभावानां हेतावसत्तेन वाऽव्याप्तिरतः प्रतियोगिताकांतं यावदभावविशे
षणे। विशिष्टसत्ताभावान्जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्यीभूतसत्वव्यापकतावच्छे
दकरूपावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनियमाद्वृत्तिमद्भिन्नेसत्ताकूटाधिकरण
वृत्तित्वाभावस्याप्यावत एवं हेतोसत्वादितिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथा च गुणा
न्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरप्युक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तदुभयघटितकूटाधिक
रणाप्रसिध्येव नातिव्याप्तिः। न चापि येन संबंधेन व्यापकता तेनैव संबंधेनाभावो निवेश्यस्तेन समः
वायावच्छिन्नवन्त्वाभावघटितकूटाधिकरणावृत्तित्वाभावस्य वन्त्ववपवत्वादिति निष्ठस्य हेताव
सत्वेपि वन्हिमान्पर्वतत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः विशेषणताविशेषेणैव साध्यव्यापकत्वं तादृशाश्च

ज-शी· रूपावच्छिन्नाभावश्चगन्धाख्य इति तु न युक्तं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावद्वयाघुतरमंथविरोधात्
५० गुणस्य देशिकविशेषणतासंबंधेन गुणाव्यापकत्वात् प्रत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव व्यापक धे
रू त्वं तादृशरूपावच्छिन्नाभावं च निवेशयति तत्तुच्छं स्वत्वनियामकसंबंधेन साध्यतायां तदवच्छि
50 न्नप्रतियोगित्वाप्रसिध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेश्च संयोगेन द्रव्यस्य
त्वस्य वृत्तितयाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामेव संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्य
भावानां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्त्ववृत्तेः तादात्म्येन
मेयव्यापकतावच्छेदकं पतत्प्रमेयत्ववाच्यत्वादिकं तेन संबंधेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिध्या
तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेरसत्वादेव हितत्वाच्च न च द्रव्यं घटादित्यत्र कालि एम
कसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः साध्यतसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसंबंधे ५०

नाधिकरणे महाकाले हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेरिति वाच्यं दैशिकविशेष
णातपातादृशपावदभावाधिकरणत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः तद्घटभिन्नं घटत्वादित्या
दौ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणीभूततत्तद्घट
वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वेपीत्यतिव्याप्तिरत उक्तं यावत्त्विति नैवं दै
शिकविशेषणतासंबंधेन तद्घटभिन्नत्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः केचित्तु याव
त्वविशेषणामिति वाच्यं तथापि तद्घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदंतर्ग
तस्य साध्याभावस्य तादृशसंबंधेन तदधिकरणीभूततत्तद्घटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावस्य घटत्वे हेतौ सत्वादतिव्याप्तिरतो यावत इति वन्हिमान्संयोगसामान्याभाववान्वा धूमा
दित्यादावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसामा

ज-श्री. ५१
51
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरतो ८
व्याप्यवृत्तिपदमित्याह। केवलेत्यादिना केवलान्वयिनइत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाविष्कृतं सं
योगादीत्यादिना वह्निसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योपग्रहः। तेन प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्या
भावस्यासत्त्वेपि न क्षतिः दैशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्त्वा कालिकाव्याप्यवृत्तिसा
ध्यके तदाह एवमिति ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वास्तवाभावानामेव लक्षणघट
कत्वात् संयोगाद्यात्मकाभावमादाय नाव्याप्तिरत उक्तमेवमितीत्यपि केचित्तन्न व्याप्यवृत्तिरिति
तथा च गुणसामान्याभावस्य साध न समानाधिकरणत्वेपि व्याप्यवृत्तित्वाभावाद्द्रव्यं गुणवा
नद्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। अन्यथा गुणसामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्या एम
भाववत्तपातद्ध इति कूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति भिन्नत्वे कत्वाद्दोषप्रसिद्धस्य ५१

द्रव्यत्वहेतावसत्त्वादव्याप्तिरेवस्यादितिभावः स्वसमानाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह उक्तरूपे
तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः क्वचिदिति वह्निमान्धूमादित्यादौ घटपटा
द्यात्मकतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धि
निबंधनाव्याप्तिवारणार्थमेव स्वसमानाधिकरणेत्युक्तमिति भावः नन्वदृष्टभिन्नं परत्वादित्या
दौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वं तद्दूरत एव प्रसि
द्धमतस्तत्राव्याप्त्यसंभवात् क्वचिदित्युक्तं अत्र च हेत्वधिकरणपदं किंचि द्यत्कौ दैशिकविशे
मे षणतावर्तमानत्वं वहेतुसामानाधिकरण्यं कोध्यं तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषय
त्वादित्यादौ जलेतिजलस्य च साधनसमानाधिकरणस्य जलात्यंताभावस्य तेतोऽवृत्त्यभावस्य च नि
रुक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तदुभयकूटाधिकरणजलादौ हेतोरवृत्तित्वेऽपि नोतिव्या

ग॰शी॰ त्रिं ईत्वधिकरणाजन्यत्वादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशाकूटं तदधिकरणेऽजन्यत्वादौ हेतोः सत्त्वादिति भा
५२ वः। उक्तसमुदायेत्यादि। तादृशाभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं
तेन द्रव्यभिन्नं सत्त्वादित्यादौ साध्यनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवति महाकाले वृत्तिम
52 त्त्वात्स्यैव कालिकसंबंधेन वृत्तावपि नातिव्याप्तिः। तादृशावृत्तित्वाभाव तादृशवृ
त्तित्वाभावस्तादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकोऽग्राह्यः तेन पर्वतवृत्तित्वादि
सामान्याभावस्य वृत्तित्वालीकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान्धूमा
द्रव्यत्वेपत्वादित्यादौ नासंभवः अधिकमग्रिमे [illegible] तत्प्राक् वृत्तिमद्वृत्तिमद्भिन्नत्वं नापि वृ
त्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन बन्धात्तु तेन संयुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य सम राम
वायेन वृत्तिमतिजात्यादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयः। साध्य ५२

वत्ताज्ञानविरोधिता घटकसंबंधेनैव कूटाधिकरणातापाः पूर्वमुक्तापाः प्रकृते तत्तल्लक्षणा
घटकत्वात्तन्नोक्तं इत्यादिकमित्याद्यपदेः नन्वेवं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेतादृशवृत्ति
त्वत्वावच्छिन्नाभावादेतिमहद्वृत्तयोपापतेस्तद्वत्वमित्यादेः सूचनत्राभावुद्देप्रतियोगिता
च्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुतापाः स्वपमनंगीकाराद्वा वार्थमाह विशेषणेतिन
नु घटत्वेन पटो नास्तीति बुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवासिद्धमतत्र आह अत्रभा
वेत्यादिनसातीन्येणेतिन घटत्वांशप्रतियोगिवृत्तित्वमविषयीकृत्येत्यर्थः तद्धर्मावच्छि
न्नप्रतियोगितसंसर्गकाभावप्रत्ययस्य तादृशसर्वंयत्तद्धर्मवशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्व न
नियमादिति भावः ननु नहूटत्वेन घटो नास्तीत्याकारे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वप्रत्ययस्य व्यभिचारेणोक्तनियम इत्यत आह घटो नास्तीत्येवेतितथा च विशेषधर्मेणासा

ज-श्री मान्याभावो ऽसिद्ध एव तद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेः घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वाद
व तत्तत्र हेत्वभावादेन व्यभिचारः अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्तेः
५३ वाच्यत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययप्रसंगादिति भावः प्रकृते पाजयति तादिहेति इह घटत्वेन पटो ना
53 स्तीत्यभिलापस्थले तस्य व्यधिकरणधर्मस्य अथावगाहनत इति व्यधिकरणधर्मे विशिष्टप्र ग
तियोगिनमित्युक्तेनान्वयः न च तत्र इति प्रमाया एवार्थसाधकत्वादिति भावः ननु ता
दृशावप्रयोजकत्वाद्दृष्टत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहि प्रत्य
यस्य संभवाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्यत आह यदि पुनरिति स्वरसवाहीय
थार्थः स च पटे घटत्वानवगाहन एव संभवतीति भावः घटत्वेन पटो नास्तीत्याकारविलक्षण राम
पदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्याद्यनुभवस्योपग्रहः तुल्ययुक्त्या तद्वृत्ति ५३

धर्मेण तस्य च विशेषरूपेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादि
न ति ध्येयं घटत्वे घटो नास्तीति पाठः घटत्वेन तस्य घटत्वत्वविशिष्टेनेत्यर्थः न तादृश्येण प्र
तियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्यमानेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षत्वे कौय मि
मस्य व्यभिचारो दर्शितः तादृशाभावतिरिक्तसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाना
रणमित्यर्थः तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च सामान्यस्याभावः संगृहीतः प
तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेर्घटत्वावच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सामान्यरूपेण विशेषाभा
वादौ मानाभाव इति तत्प्रागेव दूषितमिति यदपि संयोगसंसर्गक घटत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छे
देन लाघवात्तादृशसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात्संयोगेन घटादिमति
घटत्वादिनापराद्याभावस्यासंभव इति केचिद् तत्तदपि संदर्तावपि गगनत्वादिना घटादे
ता

ग-शी. वाच्यत्वात्वादिनाज्ञेयत्वादेश्चव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वादितिगगनादेरधि
५५ करणस्य स्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिध्यातत्र विरोधस्य कल्पनापि
54 तु मशक्यत्वादिति दिक् ननु साध्यसमानाधिकरणपदस्य साध्यानधिकरणेतिलं केव
लान्वयिनीत्याद्युत्तरग्रन्थासंगतेः नापि साध्याधिकरणवृत्तित्वाऽद्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्या
प्तेः साधिकरणपदवैयर्थ्याच्चेत्यतो व्याचष्टे साध्यस्येति साध्यसमानाधिकरणस्य गग
नादेरधिकरणाप्रसिध्या केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति तदभाववत्त्वमिति तत्र च न साध्या
समानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वे साध्यसमानाधिकरणधूमत्वाद्यभावस्य धूमादिस
द्धेतावसत्वादाह तदवच्छिन्नेति साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभाववत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः अवच्छेद राम
कत्वांशस्योद्देश्यतानिरस्यति सतीति साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभाववत्त्वे हेत्वधिकरण ५५

तावच्छेदकत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदन
तिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्धेः वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेश्च वह्निमद्वृत्तिपदार्थविरहस्य धूमा
धिकरणत्वाभाववति अयःपिण्डे सत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिश्चेत्यत आह हेतोश्चे
ति ननु धूमवद्वृत्तिजलत्वाभावस्य वह्न्यधिकरणताव्यापकत्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादा
वतिव्याप्तिरत आह एवं चेति सकलेति तथा च धूमवद्वृत्तिसकलान्तर्गतायःपिण्डत्वाभा
वस्यैव वह्न्यधिकरणताव्यापकत्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः ननु तादृशाभाववत्त्वप
दस्य न वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽधिकरणताप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह यथेति हेत्वधिक
रणताव्यापकत्वे हेतुव्यापकत्वाप्रवेशान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः नन्वेवमप्यनतिप्रयोजनकत्व
मेवेत्यत आह हेत्विति तावच्छेदकेति ‑ तत्र अधिकरणत्वं अन्यथाहेतुमतिकालादौ साध्यव

ज·शी· दवृत्तिस्पंदत्वादेः सत्वेन तदभावस्याहेतुव्यापकत्वानुपपत्तिरिति भावः ननु कालः प्रमेयत्वा-
५५ दित्यादौ साध्यवदवृत्तिरवृत्तिरेव तथा च तदभावस्याहेतुव्यापकत्वात् नातिव्याप्तिरत आह ये
नयेनेत्यादि तथा च कालत्ववृत्तिसमवायादिसंबंधेनावर्तमानस्य घटत्वादेः समवायेना-
55 भावस्य प्रमेयत्वाव्यापकत्वान्नातिदोषः एतेनेति प्रत्युक्तमिति पेश्रान्वितं साध्यवद्-
समवेतस्येति प्रमेयत्वादेरिति शेषः साध्यवदवृत्तिपदार्थस्य किंचित्संबंधेनाभावप्रवेशे य
द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः द्रव्यासमवेतस्य गुणत्वादेरपि संयोगादिसंबंधेनाभावस्य सत्त्व
व्यापकत्वादतः संबंधसामान्येनैव साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावो वाच्यः इत्याशयेनाह सका-
लतच्छून्यत्वाप्रसिद्धेरिति तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः तदभावोपि सा राम
ध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावोपि तेनैव साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेव तथा च द्रव्यत्वेवदसमवे ५५

तस्य समवायेनाभावो द्रव्यादावेव सत्वमइति नोक्तदोषः केवलान्वयित्वादिति तथा च स्फुटतरो
तस्य हेतुव्यापकत्वमिति भावः अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव समवायेनेति साध्यवद्वृत्तित्वं त
दवच्छिन्नाभावश्च समवायेनेत्यपि नेत्यर्थः ननु हेतुनिरूपितसमवायेन साध्यवद्वृत्तित्वा
दिकं वाच्यं तथा च प्रमेयत्वसमवायाप्रसिद्धेरेव नोक्तातिव्याप्तिरत आह इदं न जातिमदि
ते ति समवेता इत्यादिना संयुक्तसंग्रहः नापीति साध्यवद्वृत्तित्वं तदवच्छिन्नाभावश्च साधन
तावच्छेदकसंबन्धेनेत्यपि नेत्यर्थः जात्यभाववति हेतुताघटकस्वरूपसंबन्धेन वर्त्तमानस्य द्र
व्यगुणान्यतरत्वादेस्तेन संबन्धेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वाद ... भावादाह एतद्रूपभिन्न
मिति एतद्रूपभिन्नासमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयितया स्फुटतरो गुणत्वव्यापकत्वा
दिति भावः द्रव्य ... पीत्यपि न तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यस्य संग्रहः सविषयकमात्रस्येति तथा च घ

१ द्रव्यादावित्यादिना

ज-शी· टभिन्नाविषयकं निर्विषयकमेव तस्य च विषयतासंबंधेनाभावः प्रमेयत्वस्य व्यापक एवेति भावः
ननु घटभिन्नाविषयकस्य घटनिर्विकल्पकस्यैव विषयतासंबंधेनाभावो न प्रमेयत्वव्यापकः
५६ घटव्याप्ये वारादित्यत आह घटनिर्विकल्पकेपीति इदमापाततः तद्व्यक्तित्वेन तद्घटस्मरणा
56 स्यैव घटभिन्नाविषयकत्वेन विषयतयाऽतादृशस्मरणाभावस्य हेतुव्यापकत्वात् तद्व्यक्तित्वस्य
न तद्घटव्यक्तिस्वरूपत्वे द्वितीयरूपासादिस्वरूपत्वे घटोत्पत्तिदशायां तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभा
वापत्तेः न च जातितरस्य तद्व्यक्तित्वस्य स्वरूपतः प्रकारताविरोधात्तादृशस्मृतेर्धर्मान्तरमान
मावश्यकं घटोस्ति तद्व्यक्तिरस्तीत्यादिप्रत्ययानां वैलक्षण्यापातु भवेन तादृशविरोधासिद्धेः का
रत्वं च विशेष्यतया साध्यवद्वृत्तित्वानुक्तौ न कोपि दोषः घटभिन्नाविशेष्यकस्य घटमात्र रा न
विशेष्यकत्वानस्य विशेष्यतासंबंधेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वादिति वाच्यं पमात्रविशेष्य ५६
यत्र

कं ज्ञानमत्रसिद्धं तद्भेदस्साध्यकप्रमेयत्वादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादितिभावः येनयेनसंबंधेने
त्तत्र विशेषणताविशेषस्यापि निवेशात्ततएवातिप्रसंगादिमोंगसंबंधांतरप्रवेशो व्यर्थइत्याश
येनाह विशेषणताविशेषेणावेति नन्वेवं व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः विशेषणतया धूमादिम
त्ववर्त्तमानस्यायःपिंडत्वादेर्विशेषणतयाभावस्य वन्ह्यादिव्यापकत्वादत आह सर्वत्रेति व्यभि
चारिणीति शेषः तत्तद्व्यक्तित्व इति व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणव्यक्तित्व इत्यर्थः तथा च तद
भावस्यैव हेतुव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ननु तत्तद्व्यक्तित्वं तत्तदयोगोलकादिस्वरूपं त
दीपरूपादिस्वरूपं वा तस्य च विशेषणतयाभावो वन्ह्यादिव्यापक एवेत्यत आह तत्तदन्यत्वइ
तिननु तत्तदन्यान्यत्वं तत्तदयःपिंडादिस्वरूपमेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह तत्प्रकारकेति त
तद्व्यक्तित्वप्रकारकेत्यर्थः तादृशज्ञानविषयत्वस्य साध्यवत्स्वपि सत्त्वात्प्रमेतितत्तत्साध्यवद्वृ

ज॰ शी॰
५७
57

तित्वं नत्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वं एवं तत्सौलभ्यादेतावत्पर्यन्तानुधावनमफलं भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे स
वृत्त्यव्यभिचारित्वात्तत्सौलभ्यासंभवादिति भावः साध्यवद्वृत्तितत्तद्घटितत्वावच्छिन्नाभावकू
टत्वे वैशिष्ट्यगौरवादाह तेनैव संबंधेनेति तदवच्छिन्नेत्यादिविशेषणताविशेषेणैव साध्यवद्वृत्ति
त्वावच्छिन्नसामान्याभाव इत्यर्थः मिश्रमतमनुपन्यस्यति केचित्त्विति नञ्व्यासेनं साध्यपदो
त्तरनञस्तत्पूर्वप्रदेशेण ननु साध्याभिन्नस्य धूमादेः साधनसामानाधिकरण्याधिकरणत्वाद्व
न्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयवान्वन्हेरित्यादौ साध्याभिन्नाप्रसिद्धिश्चेत्यत आह साध्य
विरोधीनीति असुरादिपदेन ञो विरोधिबोधकतायामुत्पन्नत्वादिभावः ननु साध्यविरोधित्वं साध्या
भावव्याप्यत्वं तच्च केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमत आह साध्यासमानाधिकरणानीति साध्यासमानाधिक राम
रणानामसामानाधिकरण्यस्यैतौ केवलान्वयिन्यव्याप्तितादवस्थ्यं तावद्वृत्तौ हिमाश्रित्य व्या ५७

म

च्छेदतानीति साध्यासमानाधिकरणानीत्यर्थः ननु साध्यासमानाधिकरणस्य जलत्वादेः साधनसमा
नाधिकरणपानधिकरणत्वात् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह साध्यसामानाधिक
रण्याभावेति वह्निसामानाधिकरण्यगगनाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमसामानाधिकरण्याभाव
व्यापकत्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमतः साधनसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकत्व
नाविवक्षितं तु सामान्यपदमुपात्तं साध्यवृत्तीति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तीत्यर्थः तेन विशिष्ट
सत्तासाध्यकजातिमत्त्वादौ नातिप्रसंगः परं च हेतुनिरूपितत्वाहेतुमतीति हेतुतावच्छेदकविशिष्ट
त्वादिः तेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः तेनैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्यतावच्छेदक
संबंधेन साध्यवत्त्वमवेश्यस्य फलमाह तेनेति हेतावित्ति नातिप्रसंग इति परेणान्वयः समवायेन
पृथिवीत्ववति कालिकेनावर्त्तमानस्य प्रलयादेः कालिकेन हेतुमति महाकालेऽवृत्तित्वविर

ज-शी· हान्नातिप्रसंगः अन्यथाप्रलयादेरपि पृथिवीत्ववन्महाकालादिवृत्तित्वात् पृथिवीत्ववद्वृत्तित्व
मद्वृत्तिगगनादेर्वेव तन्नेहेतुत्वसामानाधिकरण्यसत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः पूर्वदलप्र
५८ विष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तेः फलमाह द्रव्यत्वादेश्चातिद्रव्यत्ववत्समवेतस्य
58 गुणत्वादेरवहेतुसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगोऽन्यथावृत्तिमन्मात्रस्यैव द्रव्यत्वव
तिमहाकाले वृत्त्याद्रव्यत्ववद्वृत्तित्वमद्वृत्तिगगनादावेव स्यात्तत्र च समवेतहेतुसमानाधिकर
णमेवेत्यतिव्याप्तिरितिभावः द्रव्यत्वे साध्ये गुणत्वस्य विरुद्धतया साध्यसामानाधिकरण्य
विवक्षयापि निरासः संभवतीत्यतः सत्वपर्यन्तमनुसृतं सत्वगुणत्वोदाविव्यपि कश्चित्पाठः
त्व तत्रसत्तायां हेतुतायां हेसामानाधिकरण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्यव्यापकत्वाभावाद्धेतुभि रा.म.
न्नेएवानुसरणीयः गुणत्वस्य हेतुतायां तु तत्रैवायं सत्तु महद्दत्वांशे पन गुणत्वस्य पश्चादुक्तिः ५८

हेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेतुमत्त्वोक्तेःफलमाहनवासंयोगेनेति॥स्पंदत्वादेरितिवृत्तावपीयंपरेणा न

न्वयःतथाचवन्हिमान्पर्वततद्रूपादितत्रवन्हिमदसमवेतस्यकालपरिमाणादेःकालिकसंबंधे

नपर्वतीयरूपवतिकालेसमवेतत्वेपिहेतुताघटकेसमवायसंबंधेनतादृशरूपवतिपर्वतादाव

समवेतत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः।कालस्यापिसंयोगेनवन्हिमत्त्वात्साध्यवदसमवेतत्वेनका

लपरिमाणस्यातःस्पंदत्वमनुसृतंकेचित्तुमहाकालस्यकालिकसंबंधेनरूपाद्यधिकरणत्वे

व मानाभावात्तदानीमिदानीमित्यादिप्रत्ययेनकालोपाधीनामेवतथात्वावगाहनादितिमंत

प्पव्याप्तिसंपत्तयेस्पंदत्वपर्यंतमित्यप्याहुः।तेनैवतस्यप्रयोजनमाहसमवायेनेतितेदधिक

रणाइतिवन्हिव्याप्यरूपविशेषादेरधिकरणेऽप्यभावात्तादवित्यर्थः।तच्चिंत्यमितिएतद्रूपभिन्नगुणा

त्वादित्यत्रातिव्याप्तिर्गुणत्ववदसमवेतत्वस्यैतद्रूपभिन्नासमवेतत्वव्यापकत्वादेवंवाच्यत्वसाध्य

ज-शी·
५९
59

केतादात्म्येन विषयितापायाज्ज्ञानादिहेतावव्याप्तिर्वीच्यानात्मकत्वस्य वाच्यविषयत्वादेश्चाप्र
सिद्धेः न च साध्यस्य हेतोश्च सामानाधिकरण्ये विशेषणताविशेषणभावे श्रमतानकोपि
दोष इति वाच्यं तस्य व्याप्तिग्रहोपायेऽस्वपमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः यथाश्रुतमिति
अन्यथा साध्यवद्वृत्तित्वस्यैव लक्षणघटकतया साध्यानधिकरणेति त्वमादाय दोषश्च
दर्शनस्यासंगतापत्तेरिति भावः प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वरूपस्य प्रतियोगिविशेषि
तस्य निरवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तिताकत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवेशे वक्ष्यमाणातिव्या
प्त्यसंगतेराह प्रतियोगीति तथा सतीति नास्तीत्यनुगतप्रतीतेरननुगताधिकरणव्यक्ति
भिरसंभवादेवातिरिक्तो भावः प्रसिध्यति सोपि चेदधिकरणभेदाद्भिन्नस्तदाधिकरणाव्य राम
मि क्तिरेवाभावव्यवहारोस्त्विति कृतमतिरिक्ताभावेनेति भावः ननु प्रतियोगिसामानाधिक ५९

रण्यतद्सामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वलक्षणाविरुद्धधर्माध्यास एव द्रव्यगुणवृत्ति
संयोगाभावयोर्भेदकोस्त्वत आह संयोगेति द्रव्यनिष्ठेति प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्ति
धर्मानवच्छिन्नमात्वमतो नद्रुत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणेपि संयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं
एवमुत्तरत्रापि बोध्यं अविरोधादिति संयोगाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वतदनधिकरणगुणवृत्ति
त्वयोर्गगनादावभावे सत्वादिति भावः ननु स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वतदधि
करणा [illegible] वृत्तित्वयो [illegible] सामान्याभावादिलक्षणविरुद्धधर्म एव भेदको वाच्य इत्यत आह सा
व मान्यतइति न तथात्वतिरेकाद्रस्तन्वयपक्षस्याव्याप्यवृत्तित्वसामान्याभावः प्रतियोगिसामानाधि
करणपसामान्याभावः संयोगाभावेनास्त्येवको भेदकः स्यादिति इदं च सामानाधिकरण्यपस्य व्या
प्यवृत्तितामनुसृत्य अन्यथा प्रतियोगिसामानाधिकरणपतत्सामान्याभावयोर्द्रव्यगुणात्मकाव

न·श्री· छेदकभेदेन संयोगसामान्याभावेऽव्याप्तावपि सत्त्वाभावादिति ध्येयं साध्यवानिति साधनवह्निष्ठा
न्योन्याभावाप्रतियोगीति प्रकृते साध्यवतीति समस्यमानपदार्थ एवान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादि
६० ति भावः सम्वेति तथा च साधनवह्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्यवत्त्वस्याधिकरणत
त्वे वाक्यार्थः। अधिकरणत्वं च संबंधित्वं अत एव तादात्म्येन गगनादिहेतौ नाव्याप्तिः यस्य
60 साध्यवत्त्वं तु साधनवह्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि तस्यैव समन्वयेऽपि नेति: साधनसामाना म
धिकरणपरूपस्यैव पत्यदार्थसंबंधस्य साध्येऽनुप्रवेशादित्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति
सामानाधिकरण्यमेवेति संबंधः इत्यनुषज्यते सिद्धिकर्मत्वादिरूपस्य साध्यत्वादेर्व्याप्त्यनिरू
प्यत्वादनुपपत्त्या व्याचष्टे साध्यत्वेति पदाभ्यामिति तथा च पदद्वित्रिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगी रम
पदार्थस्तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितं प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावः प्र ६०

ख्यानो निर्देशः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्येव वा पाठः तेन वह्नित्वावच्छिन्नस्य वह्निमात्र
स्यैव धूमसमानाधिकरणत्वात्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न त्वाभिः
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वेनानवच्छेदात् इति ध्येयं ननु तत्तद्वह्निमत्त्वाव
च्छिन्नभेदस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नं वाच्यमित्यव्याप्तिरेव तत्राह
न चेति वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निर्वा न वह्नित्वाच्च यावद्वह्निनिष्ठमेवाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नमित्येकवह्निनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वाव
च्छेदकत्वविरहान्नाव्याप्तिरत्र तत्त्वे वयुक्तिमाह धूमवान्वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरिति केचित्तु य
द्रूपविशिष्टं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तदन्यरूपावच्छिन्नसामा
नाधिकरण्यं विवक्षितमित्याहुः। ननु सामान्याभावासत्त्वेऽपि लक्षणस्य को दोष इत्यत

ज॰ शी॰ आहपरंवेतितद्वन्हिमद्देशः तत्तद्वन्हिमत्वावच्छिन्नभेदाभ्यकाधिकरणेतिन्प यावन्हैंत्वपि म
वन्हिमान्नेतिप्रतीत्यापत्तेरितिभावः तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्यवैयधिकरण्यस्यप्रवे
६१ शेप्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरितिमूलासंगतिर्गगनादेर्वृत्तत्वप्रसिद्धेरतोव्यावर्षवैयधिक
61 करणपमितिननुसाधनवैयधिकरण्यानधिकरणत्वप्रवेशेनैवसामंजस्येसमानाधि
करणपदंव्यर्थमतआहतच्चेतिसाधनसमानाधिकरणेऽभावेपिकेवलान्वयिसाधन
वैयधिकरण्याप्रसिद्धिरेवसाधनस्यापिस्वसमानाधिकरणाभावदूमंतर्गतत्वादेतद्दूषणांतरमाह
अतिप्रसंजकंचेतिपृथिवीत्वस्यद्रव्यत्वानधिकरणावृत्तित्वानधिकरणत्वादितिभावः
अतइतितथाचद्रव्यत्वसमानाधिकरणीभूतजलत्वाद्यनधिकरणावृत्तित्वस्यपृथि राम
वीत्वसत्वेऽनातिव्याप्तिरितिभावः अत्रचयेनयेनसंबंधेनयोयः साधनसमानाधिकरणसे ६१

न्तेन संबंधेनैव तत्तदनधिकरणे साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव वृत्तिमत्त्वं तादृशे वैयधिकर
ण्यार्पितं दर्शयामास्त्व ॥ तेन साधनसमानाधिकरणस्यापः पिंडत्वादेः संबंधसामान्येनानधि
करणे गगनादौ धूमादेरवृत्तित्वेपि धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः ॥ न वा ज्ञानवानात्म
त्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्यात्मत्वादेरनधिकरणे कालिकादिसंबंधेन सा
ध्यस्य ज्ञानादेर्वृत्तावप्यव्याप्तिः धूमादेरित्यत्र समवायेन साध्यतामभिप्रेत्य संयोगेन तथा
त्वे द्रव्यत्वानधिकरणासंयुक्तत्वाप्रसिध्या द्रव्यत्वमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति दोषं त्वस
मवायेन धूमस्य साध्यतायां वन्ह्यादिहेतौ वैरुद्ध्यात्साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धेश्च ना
तिव्याप्तिर्येवित्वोपादानमफलमिति वाच्यं ॥ तथापि संयोगेन धूमस्य साधतायामपि स्व ।
समानाधिकरणस्य साधनाधिकरणवृत्तेरनधिकरणे महानसादौ तादृशसंयुक्तत्वप्रसिद्ध्याति

ज॰शी॰ व्याप्तिरतोयावदिति द्रव्यत्वादेरिति॥ तथाच द्रव्ये पृथिवीत्वादित्यावव्याप्तिरिति भावः॥ ननु
व ६२ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमेव पक्षिकरणंपवाच्यं॥ तथाच द्रव्यत्वस्य पृथ्वीत्वाद्यनधिकरण
मात्रवृत्तित्वाभावान्नाव्याप्तिरतआह तदनधिकरणेति तथाच मात्रपदप्रवेशेपि रूप
62 वान्पृथिवीत्वादित्याद्यव्याप्तिरिति भावः तादृशेति साधनसमानाधिकरणयाव
न द्धर्मेत्यर्थः तेषां मूलस्थसाध्यातभागो रूपवान्पृथिवीत्वादित्याद्यव्याप्तिस्तु दूर
तिन हीति धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिं निरस्यति धूमत्वादिकंचेति नन्ववच्छेदकत्व
मत्र न स्वरूपसंबंधविशेषो मानाभावादुक्तधर्मे तदभावे न प्रमेयधूमत्वादिना साध्यता
याव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च नाप्यन्यूनवृत्तित्वं प्रमेयवान्धूमादित्यादावव्याप्तेः पर्वतत्वा राम
द्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वान्न्यूनवृत्तित्वात्प्रमेयत्वस्य तन्नेत्याह तदवच्छेदकत्व ६२

मितितदन्यतिरिक्ते तितादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यावृत्तित्वमित्यर्थः तादृशवृ ८
त्तिताशून्यवृत्तित्वे च साध्यतावच्छेदकता घटकसंबंधेन ग्राह्यं तेन वन्हिसमानाधि
करणायः पिंडत्वाधनधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्ये ऽयः पिंडीयवन्ह्यादौ धूमत्वा
देः कालिकसंबंधेन वृत्तावपि न तादृशावच्छेदकत्वहानिः तद्भिन्नेत्यस्यार्थः तच्छून्येति ता ति
दनधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्येत्यर्थः तेन धर्मपदस्य वैशेन नातिव्याप्तिरिति तादृशवृत्ति
ताशून्यो यः सत्तादिरूपो धर्मस्तदवृत्तितामादायैव द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वसंभ
वादित्याशयः न च गगनादेरपि । कालिकादिसंबंधेन वृत्तिमत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं
सत्तंघसामान्येनैव तेषामवृत्तित्वोपगमान्न वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वरू
पमेवात्र धर्मत्वं वाच्यं अन्यथा तादात्म्येन गगनसाध्यके शब्दवत्वादावव्याप्तेस्साध

ज.शी. नसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यवृत्तिमत्त्विघयंदो गगनत्वस्यावृत्तित्वा
त्तथाचगगनेदेः कालिकतादात्म्यादिसंबंधेनधर्मत्वेपिसमवायसंबंधेनतथाविरहाद्द्रव्यसाध्यक
६२ मेयत्वादिहेतौनोक्तातिप्रसंगः यद्यप्येवंसंयोगेनद्रव्यसाध्यकेसत्त्वादावतिव्याप्तिः साधनस
63 मानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तत्वशून्यगगनहवृत्तिदंडादौवर्तमानतयाद्रव्यत्वस्यनि
रूपितावच्छेदकत्वाभावात् गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यस्यसंयोगेनवृत्तिमतोऽप्रसि
द्ध्यासाधनसमानाधिकरणगुणत्वादिकमुपादायतद्धारणासंभवात् तथापिताद्दशधर्मा
त्र नधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यत्वनिरूपितवृत्तिमत्त्वोभयाभाववत्त्वाश्रयसामान्यकत्वेविवक्षित
द्र मित्यदोषः व्यत्वावच्छेदेनैवगुणत्वानधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यत्वसंयुक्तत्वोभयाभावव एम
त्वेनद्रव्यत्वस्यनिरूपितावच्छेदकत्वादितिभावः ननुसाधनसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरण ६३

मात्रवृत्तित्वशून्येसत्वादौद्रव्यत्वसत्वोभयत्वादेःसाध्यतावछेदकसंवृत्तित्वात्द्रव्यत्वसत्वोभयवान्
जातेरित्यादावतिव्याप्तिरतआहवस्तुतस्त्वितितादृशेतिसाधनसमानाधिकरणधर्माधिकरण
वृत्तीत्यर्थःपूर्वकल्पेविशिष्टाभावघटकतयासार्थकत्वेप्यत्रकल्पेतादृशधर्मानधिकरणवृत्ति
त्वांशस्यप्रवेशवैयर्थ्यान्निवेशप्रमेयत्वादेरित्यग्रिममूलासंगतिःप्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तित्वस्य
स्वतेद्व्यधिकरणस्यगगनादेरप्रसिद्धेरितिवाच्यं॰तद्धर्मस्यैवव्यधिकरणाभावछेदकत्वप्रसिद्धिप
रत्वादितिभावः॰अत्रस्वावच्छिन्नाधिकरणत्वंसाध्यताघटकसंबंधेनग्राह्यंतेनसमवायावच्छि
न्नवन्त्यधिकरणतायाःसाधनसमानाधिकरणपर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेपिनवह्नि
मान्धूमादित्यादावव्याप्तिःस्वरूपसंबंधात्मकस्याधिकरणत्वस्याधिकरणभेदान्नदोषएवमे
साध्यताघटकसंबंधेनस्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्येनिवेशनीयेतेनमहानसनिष्ठाभाव

न॰शी॰ न्धितावच्छिन्नाधिकरणतावृत्तेः पर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेपि नोक्तदोषः नं चैवं घटवान्म
६४ हाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः कालिकसंबंधेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादेः
64 कथंचिदवच्छेदकत्वसंभवेपि महाकालनिरूपितविशेषणतया साध्यतायां कुत्राप्यवच्छे
दकत्वाप्रसिद्धेरितिवाच्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्याभिन्नयत्सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणत्वं तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र
वर्त्तुलार्थतात्पर्यादिति ध्येयं ननु गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यसत्वादौ द्रव्यत्वस
त्वोभयत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वघटकपर्याप्तिसंबंधेनावृत्तेस्तस्यावच्छेदकत्वमेव तत्त
त्त्वाहगुणान्यत्वे तिनन्वितयोर्द्व्यतिरेकित्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्त्वधर्मानाधिकरणत्व एम
तिताघटकसंबंधेनगगनाभावसंयोगाभावादेर्दुर्दासः ननु पर्वद्धूमौ तावमितत्समु ६४

दाद्यधिकरणाप्रसिध्याप्राप्तिस्विकरूपेणात्तद्धर्मवैयधिकरण्येनाव्यंतथाचयेषांवैयधिकरण्येप्र
सिध्वंसाधनसमानाधिकरणतत्तद्धर्माणामेवविशिष्यप्रवेशात्सर्वसामंजस्यंव्यतिरेकित्वनि
वेशेपिव्यर्थत्वात्तादृशयावदवच्छेदकभेदज्ञापकतयैवमूलोक्तयावत्पदस्यसार्थकत्वसंभवादन्य
थाव्यतिरेकिणोपिहेतुसमानाधिकरणयावद्धर्मान्तर्गतिस्याद्व्यत्वादेरनधिकरणसंयोगेनवृत्य
प्रसिध्यावन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेरित्यतस्तथैवाहवस्तुतइतितादृशस्येतिसाधन
समानाधिकरणस्येत्यर्थः तथाचेत्यादिसाधनसमानाधिकरणतत्तद्धर्मानधिकरणमात्र
वृत्तिसाध्यावच्छिन्नाधिकरणताकंयद्यदित्यर्थः यद्यपितादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधि
करणतावच्छेदकतावच्छिन्नभेदोक्तावपिनक्षतिः तथापियावत्पदसार्थक्यायभेदकूटोक्ति
स्तन्निरुक्तधर्मत्वादिधर्मपदंसाध्यतावच्छेदकधर्मपरंतत्तुतादृशपर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृ

ज-शी त्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकं महानसीयवह्नित्वमपि तन्निष्ठत्वं च न वह्नित्वेऽस्य व्याप्तिरत आह
६५ पावत्ताहश इति साधनसमानाधिकरणतत्तद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतानिरूपकता
65 वच्छेदकताकूटशून्येत्यर्थः तथा च महानसीयवह्नित्वनिष्ठपर्याप्त्यवृत्त्यवच्छेदकत्वेऽपि शू
न्यत्वं शुद्धवह्नित्वेऽस्त्येवेत्यदोषः नन्वेवं यावत्तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदक
तानितत्वस्यैकावच्छिन्नभेदो यथा पूर्वकल्पोऽपि सम्यक् विशिष्टपर्याप्त्ययदवच्छेदकत्वं तदवच्छि
न्नभेदस्य शुद्धवह्नित्वे सत्वादिति वाच्यं तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य वक्ष्यमाणेतरावच्छेदका
व्याप्तिघटितमूर्तिकतया गौरवेण तस्यानुक्तत्वादिति भावः मूलोक्तपारिभाषिकत्वेनान्यताभावयोः संग
मार्थमाह तथा चेति दुष्ट्यं च साधनसमानाधिकरणधर्मीत्वेन वह्नेरेवाभिप्रेत इति ध्येयं एतेनेति वि राम
विभिन्नसंबंधेन वैयधिकरण्यमादायदोषेणेत्यर्थः दोषमेवाह समवायेनेत्यादिना वन्हावि ६५

तियथाश्रुतंमूलमभिप्रेत्यनिरुक्तलक्षणाभिप्राये तु वन्ह्याद्यधिकरणतायामिति ध्येयं तादृशे
ति साधनसमानाधिकरणीभूतं यन्महानसत्वादिकं तदधिकरणवृत्तित्वरूपंवैयधिकरण्य
त्वादित्यर्थः संबंधविशेषेणेति प्रथमकल्पे येन संबंधेन धर्मस्य साधनसमानाधिकरणत्वं
तेनैव यत्तदनधिकरणतन्मात्रवृत्तित्वस्य द्वितीयकल्पे च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वरूपसंबंधे
न वा तदधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षणान संबंधभेदनिबंधनो दोष इत्यर्थः आत्माश्रयेति साध्य
स्य व्यापकस्य व्यभिचारसंबंधेनाभावरूपायामनोपाधिकत्वव्याप्तौ साधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्या
सम. प्तेरपि साध्यव्याप्यत्वांशप्रवेशादिति भावः। आत्माश्रयादिग्रस्तमिति साध्यस्यापि साध्यनि
ष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन साध्यनिष्ठायामेव साध्यव्याप्यव्याप्तौ तादृशव्यापकत्वप्रवेशादात्माश्रयादो क
षः नतु द्रव्यं सत्वादित्यत्रानोपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिस्तन्न संयोगादेरव्याप्यत्वेति तस्यासंख्या

अ.शी परिमाणादेश्चालिनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितयोपाधित्वाभावादतस्त्राह यत्ते
त्यादि यत्साधकाकेत्यर्थः पक्षाधिकरणोव्यभिचारः तन्निष्ठत्वादेरेवाखंडस्य सर्वत्र सौलभ्यादंत
६६ तद्व्युत्क्रमं तद्भिन्नत्वेति साध्यवद्भिन्नत्वप्रकारकेत्यर्थः तद्भवप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य
ना विशेष्यभेदेन नानात्वादखंडत्वासंभव इत्यतो भाव इत्युपगमात्तु स्मरणाविशेष्यवन्निष्ठस्य वि
66 शिष्टाभावस्य विशेषणाभावपर्यवसायिनः प्रतियोगित्वं विशेषणस्यैव न तु विशेष्य इति प्रा
चीनप्रवादमनुरुध्येत्यदि चेत्युक्तं तस्यापि न खंडस्यापि तत्र साध्यवति साध्यसमानाधिकर
णत्यादि। यद्यपि प्रतियोगितादृशवैशिष्ट्यस्यासत्त्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमात्रमित्येतावतै
वमूलं समंजसं तथाप्याहुर्धनत्वादिरूपेणोपाधिव्यवहारं समर्थयितुमवच्छेदकपर्यंतमनुसर रा.म
णासहानवस्थाननियम इत्यर्वाचीनोपाधिकत्वरूपनियमस्य प्रकृतसाध्यीयत्वाभावादात्मा ६६

अतासंभवादाह अनवस्थामिति एकेति तत्तदभाववत्त्वानवच्छेदकीभूततत्तद्देशकालानवच्छि
न्नयत्तत्तदभावाधिकरणवृत्तित्वं तच्छून्यत्वमर्थः तेन गोत्वाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तेर्देशानवच्छिन्नवृ
त्तिकत्वेपि न तत्प्रतियोगितायामव्याप्तिः तदनवच्छेदकत्वं चेहावच्छेदकतासंबंधेन तत्तदभाववत्त्व
मितिन कश्चिद्दोषः तेनेति संयोगाद्यभावस्यैकदेशावच्छेदेन घटादिप्रागभावस्यैकैककालावच्छे
देन प्रतियोगितासंदेहाभावादिति भावः। अभावविरोधित्वं नाभावविरहव्याप्यत्वं येनानवस्थास्या
त् किं त्वभाववदवृत्तित्वमेव तथा चाव्यमित्याशयेन स्वपभेदप्रतियोगिनि तदव्याप्तिमुद्धर्तुमाहस्व
त्वेति यथाश्रुते तु मूलाभिप्रेतस्यानिपमघटितप्रतियोगित्वस्याव्याप्तेरुक्तग्रंथे नानुद्धारात्तद्विरोध
श्चिंतनीयः वक्ष्यंति अन्यथात्यंताभावप्रतियोगिन्यप्यव्याप्तिसंभवे न्योन्याभावमात्रप्रतियोगि
त्वव्याप्त्यभिधानं मूलकृतो विरुद्धमिति भावः इत्थं संबंधविशेषस्य निवेशे तद्वत्तिसमवायेन सत्वा

ज-शी. भाववति तादृशेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधितद्वृत्त्यभाववत्त्वमित्यर्थः
अत्र वृत्तित्वं तादृशप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसंबंधेन ग्राह्यं तेन सत्त्ववति महाका
६७ लादौ तद्विरहस्य कालिकादिसंबंधेन वृत्तावपि नाव्याप्तिः नचैवं सत्तारूपस्य सदन्यत्वाभावस्य
६७ प्रतियोगिन्यव्याप्तिः सदन्यत्ववति ज्ञात्वादौ तद्विरोधितावच्छेदकेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति वा
वाच्यं स्वसंबंधाधिकरणावृत्त्यभावाधिकरणतासामान्यकत्वस्योक्तत्वात् अभावमात्रस्ये
वाभावभिन्नत्वोपगमाद्दैशिकस्वरूपसंबंधेनावृत्तित्वं वाच्यं इति तु भ्रमः गगनाभावस्य कालि
कसंबंधेन यो विरहस्तदभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेस्तादृशविरहाभावस्य गगनाभावात्मकस्य ताद
शविरहात्मकप्रतियोगिमति नित्यद्रव्यादौ स्वरूपसंबंधेन वृत्तेरिति ध्येयं व्यधिकरणेति संयोगेन एम
रूपाद्यभावस्य तत्संयोगेन रूपादिसंबंधत्वाधिकरणाप्रसिद्धेरिति भावः सिद्धांते तु यत्प्रतियोगिता ६७

वच्छेदकसंबंधसामान्योपदीयत्वयदभावाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभा
वस्तेन संबंधेन तत्स्य तदभावप्रतियोगित्वमिति क्रमेणास्यार्थः तत्परिहारइति संयोगसामान्य
स्वरूपीयत्वतादृशरूपाभावाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद्व्यधिकरणसंबंधेनाभा
वस्य प्रतियोगितापानाव्याप्तिरित्यर्थः यथाश्रुते घटत्वादेरपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वाप
त्तिः स्वीयपदभावाधिकरणानुयोगिकत्वेतु तौ च स्वप्रतियोगिकत्वपर्यवसायिनः स्वी
यत्वस्य विनातिरिक्तस्वप्रतियोगितादुर्वचत्वमित्याहि केचिदसमवान्निदैशिकत्वासंभवादाह
त्रपीतिनचेतिवाच्यमितिपरेणान्वयः घटादिभेदस्य प्रतियोगित्वव्याप्तिस्य भेदविरहत्वाभा स्त
वादेवं तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादावतिव्याप्तिस्तस्य घटादिभेदविरहस्वरूपत्वादित्यर्थः
ननुप्रकृतानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिविष्टस्यैव प्रतियोगित्वस्य निर्वचनादन्योन्याभावप्रति

ज-शी योगित्यव्याप्यादिकं न ज्ञातिकरं साध्यवन्निष्ठात्यंताभावविरहान्यत्वे सति साधनवन्निष्ठात्यं
६८ ताभावविरहात्मकस्योपाधेर्यत्रैव विरहस्तत्रैवानौपाधिकत्वव्याप्तेः पर्यवसानादित्यत आह
प्रकृतेति लक्षणेति मूलोक्तोपाधिलक्षणे वैयर्थ्यमिति साध्यवन्निष्ठोऽभावस्तद्विरहान्यत्वेनैव ति
68 मवान्वन्हेरितादावार्द्रेन्धनादेरुपाधितया व्याप्तिलक्षणगतेति व्याप्तित्वदासादिति भावः ननु
आर्द्रेन्धनादेर्धूमसमानाधिकरणस्वध्वंसादिविरहस्वरूपतेन दन्यत्वाभावादनुपाधित्वं स्या या
सं दतो ध्वंसप्रागभाववारकतत्पर्यवसितपदं सार्थकं स्यादत आह सर्वत्रैवेति नित्यस्येति व्यभिचारस्था
नान्यत्वस्वरूपस्यायःपिंडभेदादेरित्यर्थः नित्यस्यापि साध्यवन्निष्ठस्य स्वीयविशिष्टाभावा
देर्विरहस्वरूपतयानुपाधित्वापत्तिरतोऽत्रावच्छेदकत्वप्रवेशोऽप्यजन्यस्यार्द्रेन्धनादेस्त राम
सोधारणरूपेणोपाधित्वं संभवतीत्याह नित्यस्याधारणेति तथा च साध्यवन्निष्ठाभावविरहे ६८

रूढत्वानवच्छेदकीभूतसाधननिष्ठाभावविरहत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवोपाधित्वं इति न साध्यापः
पिंडभेदार्द्रेंधनान्यतरत्वादिनार्द्रेंधनस्याप्युपाधित्वंसुवचमितिभावः इतरथेतिपक्षद्रूपेणो
पाधित्वाव्यवहारस्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याल्लत्वइत्यर्थः भेदेतित्तथाचापः पिंडभेद
त्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्ताद्रूप्येणोपाधिव्यवहारोनुस्यादतोसंतपे
दमुपाधिलक्षणसार्थकं स्यादितिभावः मोचस्तु इतरथा भेदसाधारणप्रतियोगितामात्रस्य
लक्ष्यत्वे तथा च पः पिंडभेदत्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादपः पिंडान्य
त्वादिकमुपाधिर्नस्यादतस्तत्संग्रहार्थंभेदप्रतियोगितावारकमत्यंतपदंसार्थकमित्याहुः
तच्चिंत्यं अपःपिंडभेदत्वादिरूपेणोपाधित्वाभावेपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूतापः
पिंडभिन्नत्वरूपेणोपार्द्रेंधनादेरपःपिंडभेदादेश्चोपाधित्वसंभवान्नहिधूमवत्पयःपिंडभे

न२

न·शी दत्तावच्छिन्नस्यभेदसत्वेप्यपः पिंडभिन्नत्वावच्छिन्नस्यभेदसंभवः धूमवन्मात्रस्यैवापः पिंडभि
६९ न्नत्वात्तैच घटाभावान्योन्याभाव्यत्वादित्यादेः व्यभिचारस्थानस्य घटाभावस्यपदत्यत्वेतदवच्छि
69 न्नभेदोपिघटाभावान्यत्वस्यसाध्यसमानाधिकरणस्ताहशभेदस्यचघटाभावस्वरूपत्वा
दतस्तत्रैवव्यभिचारस्थेनान्यत्वप्रकारेणोपाधित्वासंभवइतिवाच्यंघटाभावत्वस्यैवघ
टाभावान्यत्वावच्छिन्नभेदस्वरूपत्वात्तस्यचघटाभावान्यत्वरूपसाध्यासमानाधिकरण
त्वादन्यथाघटाभावस्यतथात्वेनिर्घटेभूतलादावप्यपरेणेनघटाभावान्यइतिप्रतीति
प्रसंगात्रितिकृतज्ज्ञानेतिभ्रमाभावज्ञानविरोधिज्ञानप्रकारधर्मकत्वादित्यर्थः भेदप्रतियोगि
त्वव्याप्तिमुद्रतिवक्ष्यातिहीनिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वलक्षणप्रतिबंधकत्वस्य राम
प्रतियोगिताघटितत्वेनात्माश्रयापत्तेराहप्रतिबंधकत्वंचेतितथाचतत्तदभावगोचरज्ञानेन ६९

संहैककालावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानस्यज्ञानस्यैतेनसंबंधेनप्रकारत्वंतत्संबंधावच्छिन्नतत्तद
भावप्रतियोगित्वमितिसमुदितार्थः यत्रवस्तुविशेषतदभावयोरेकेनैवपुंसावेदनंतत्रा
भावज्ञानेनसंहैकत्रावर्त्तमानस्यप्रतियोगिज्ञानस्याप्रसिध्याऽव्याप्तिरतउक्तमेकका
लावच्छेदेनेति प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैवपरमेश्वरीयाभावज्ञानेनसंहैककालावच्छेद
त नवर्त्तमानत्वादसंभवः स्यादेकत्रेत्युक्तं ननुभेदतुल्ये प्रतियोगितावच्छेदकवत्ताज्ञा
नस्यप्रतिबंधकत्वात्तदवच्छेदकेऽतिव्याप्तिः एवंवन्ह्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यवन्ह्याद्यभा न
वबुद्धिविरोधित्वात्तद्विषयेपीत्यतआह अभावपदस्येति घटादिभेदश्च नघटत्वादे
रभावइतिनातिप्रसंगः इतिभावः प्रतियोगितामात्रस्यलक्ष्यत्वेप्युक्तपदं नदेयमेवसं
सर्गविशेषस्यनिवेशप्रयोयेतत एवमेदप्रतियोगितावारणादित्याशयेनाह वस्तुतस्त्वि

ज॰शी॰ ति॰ एकसंबंधेति॰ तथा च साध्यवह्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितासामान्यानवछेदकघटितोपा
७० धिर्धूमवान्वह्नेरित्यादिव्यभिचारिण्यपि तुर्घटत्वस्यापःपिंडभेदत्वादेरपि धूमवह्निष्ठसंयो
70 गादिसंबंधावछिन्नाभावप्रतियोगितावछेदकत्वात् न च भेदत्वस्यैव लघोः संयोगादिसंबंधा
वछिन्नाभावप्रतियोगितावछेदकत्वात् तत्र अपःपिंडभेदत्वस्य गुरोरनवछेदकत्वमेवेति वाच्यं
अयोगोलकनिरूपितस्वरूपसंबंधेनापःपिंडभेदत्वावछिन्नात्यंताभावस्य धूमवत्यवश्यं वा
च्यत्वात् नहि तादृशसंबंधावछिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावछेदकं भेदत्वमात्रं शक्यते
वक्तुं तादृशसंबंधेन भेदत्वावछिन्नस्यापःपिंडे सत्वात्तत्तादृशसंबंधेनापःपिंडभेदाना
वस्यानुपपत्तेरिति भावः तत्संबंधावछिन्नेति अन्यथा वह्निमान्धूमादित्यादौ समवाये राम
न साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः संयोगेन साधनाव्यापकत्वात्तस्योपाधिताप्तेरिति भावः त ७०

तदुभाभिन्नत्वं सदातनसंसर्गाभावत्वरूपस्यात्यंताभावत्वस्य सदातनत्वांशेऽत्यंताभावं निवे
श्यापृतामपि तास्य एव निष्प्रयोजनत्वादित्याशयेनाह संसर्गाभावत्वमित्यादि प्रतियोगि
तयारेक संबंधावच्छिन्नत्वलाभार्थमेवास्येतपदेमौलमितितु वस्तुगतिसूचेति अस्वरस
ना श्चेतत्यर्थः। भावाभावादित्यादिभिः पंचाम्यंतेरत्र यः व्यधिकरणेति अभावज्ञानासमानकाली
नप्रतियोगिमत्वप्रमामादायैव समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य लक्षणसमन्व
त याद्यधिकरणे तु कोननु तत्संबंधावच्छिन्नस्वाभावज्ञानेन सहैककालावच्छेदेकज्ञानावतमा नै
नस्तानविषयत्वमात्रे विवक्षितं तच्चस्वाभावज्ञानासमानकालीनापयाक्षं थंचित्प्रतियोगिपु
पस्थितिमादायैव व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यपि स्थास्यतीत्यतआह स्वाभा
वेति विशिष्टधीजनकत्वादिगर्भस्य संबंधत्वस्य प्रवेशे गौरवादाह स्वाभावज्ञानेतिन नूक्तं निरू

ग-शी क्तावेतयोरप्रवेशाद्दोषः एवं नूतनतिकरं अन्यथा घटत्वापेक्षया गुरुत्वेन कंबुग्रीवादिमत्त्वमपि लक्ष
७१ णं न स्यादत आह स्वाभाववत्त्वादीति स्वाभाववत्त्वाद्यंश इत्यर्थः यत्तु लाघवात्तदेव तर्हि प्रति
योगित्वमस्तु इत्येतस्तत्रापि दूषणमाह स्वाभाववत्त्वादावितीन तु इत्थं तथा सत्युक्तदोषस्याव
७। मूलोक्तलक्षणस्य निरस्तत्वेऽभावत्वप्रतिबंधकत्वपोश्चेत्यादिनाऽग्रे पुनस्तत्र दोषोद्भा
वनस्य संदर्भविरोधापत्तेः तथात्वे प्रतियोगित्वं ननूक्तनिरुक्तावेशांतरे स्वरूपसंबंधरूप
प्रतियोगित्वस्यानिवेशात्स्वाभाववत्त्वादावित्यादिपदमसंगतमत आह अभावत्वेतिपदधर्मा म
वत्त्वेन भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः किंतु भावाभावसाधारणः स्वरूपसंबंधविशेष
स्तदाप्याह प्रतिबंधकत्वेति एकदेशान्वयवर्तमानत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव राम
रूपस्य प्रतिबंधकत्वस्य घटकीभूतप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधताध्रौव्यसर्वत्रैवता ७१

दृशप्रतियोगित्वौचित्यादितिभावः ननु स्वीयपत्तया व्यवह्रियमाणात् तदभावकत्वमेव तत्तद
भावप्रतियोगित्वं वाच्यमतस्तत्र प्रतिबंधकत्वाप्रवेशान्नोक्तदोष इत्यत आह तथावि
धेति स्वीयत्वस्य स्वप्रतियोगितानतिरेकात्तत्र विप्रतियोगित्वानुयोगित्वघटितत्वेन
न्न तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः पदमिंसाध्यस्यैतत्प्रघटितत्वमित्यनेनापि साध्यस्यैवैतदुपन्न
हेत्वधिकरणत्वादित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतोऽन्यथाव्याचष्टे यत्समानेति यस्य साध्यं य
त्साध्यमिति व्युत्पत्तितथालाभादितिभावः नोक्तदोष साध्याधेरपि तथात्वादिति मू
लोक्तदोषोनेत्यर्थः प्रतियोगित्वयोः साधनवन्निष्ठाभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य च प्र
तियोगित्वयोरित्यर्थः एकेति रूपं गुणत्वादिसत्तातिव्याप्तिः साधनवन्निष्ठाभावीयसंयो
गसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां यावतामेवरूपत्वरूप साध्यवन्निष्ठाभावी

ज.श्री. पसंयोगलक्षणैकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो
७२ गित्वं पक्षसंबंधावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि तत्तत्संबंधावच्छिन्नं ग्रात्वमिसु
72 कौ वानुगमो गौरवं चेन्मतः आह विशेषणेति विशेषः कालिकादिव्यावृत्तः तेन नित्यरूपं
नित्यगुणत्वादित्यादौ कालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय नातिव्याप्तिः प्र
यमनिरुक्तेः संबंधविवक्षापाः फलमाह तेनेति प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति तथा
च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः अपः पिंडभेदत्वादेरप्यपः पिंडनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छि
न्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वादिति भावः नन्वेवमपि तत्रातिव्याप्ति
र्विषयितासंबंधेनापः पिंडभेदत्ववतो ज्ञानादेः स्वरूपसंबंधेनाभाववस्य धूमवतिसत्त्वादपः पिंड राम
भेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति ७२

वाच्यं स्वरूपसंबंधेन ज्ञानाभावस्य केवलान्वयितया तत्प्रतियोगितायां भेदत्वादिनैव विषयित
यावच्छेदादयः पिंडभेदत्वादिस्तदपेक्षयाऽगुरुत्वादिति भावः यत्समानाधिकरणाभावप्रति
योगित्वे यावत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्मकं तत्त्वं व्याप्तिः अवच्छेदकत्वा
प्रवेशेन लाघवादिति तु न व्याः द्वितीयनिरुक्तेः संबंधविकल्पायाः फलमाह एकेति सामा
न्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तौ धूमेयावान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः
गुरुधर्माणामेव तादृशानवच्छेदकत्वादतो यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभाव
प्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वं निवेश्यं तथा च वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः लक्ष
णाद्वयस्यैवेति व्याप्तिमुद्धरति यथेति वाऽरस्यमिति न तु नेत्यमते गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वाउक्त
लक्षणाद्वयमेव धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तं विषयितयाऽत्रयोगोलकभेदस्यावच्छिन्नज्ञाना

म-श्री- देःस्वरूपसंबंधेनाभावस्यघटसवतिसत्वात्भेदत्वस्यैवाभोऽगोलकभेदत्वादेरपिसाध्यवन्निष्ठा
७३ भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वपारंपर्यकसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशेचाति
गौरवादतः प्रतियोगित्वपारेकसंबंधावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन लघुतरंकल्पांतरमाह वस्तुतस्त्व
73 तिनचतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवान्योन्याभावत्वमित्यत्रापिप्रतियोगिता
पासंबंधविशेषावच्छिन्नत्वंनिविष्टमेवेतिवाच्यं नव्यमतेभेदत्वस्याखंडोपाधित्वात् अवच्छे
दकत्वपारेकसंबंधावच्छिन्नत्वंपुनरन्यापिदेयमेवतेनसाधनाविच्छिन्नभेदप्रतियोगिताव
च्छेदकस्यापोगोलकान्यत्वादेः साध्यवन्निष्ठस्यस्वविषयकज्ञानभेदस्यप्रतियोगितावच्छेद
म कत्वेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिरितिध्येयं वस्तुतोऽत्यंताभावगर्भव्यापकत्वस्यप्रवे राम
शेसाधनाव्यापकोपावद्व्यापकंपसेत्यादिमूलेव्यापकादिपदस्यव्यापकतावच्छेदकादौ ७३

लक्षणस्यादन्योन्याभावगर्भव्यापकत्वस्यप्रवेशेतुनैवमित्याशयेनैवव्यस्तानइत्याकक्तेइति
युक्तमुत्पश्यामः साध्याभिन्नंयावदित्यभेदगर्भमितिशंकितुमाह यावतामिति तदेवाव्यभि
चारिपस्येत्यर्थे वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्मा वदे तन्मतिस्पद्व्यत्वादेः साधनाव्यभि
चारित्वाभावादत आह तेषामिति तथा च साध्यं यावताम् व्यभिचारितेषाम् व्यभिचारित्वंफ
लितार्थः दूषितमित्यत्र मणिकृता हेतुपन्यासात् स्वयं तमाह केवलेति नन्वेवम
व्याप्तिमन्यादेवसाध्याव्यभिचारित्वस्यपरित्यागेपुनर्लक्षणेवाधकाभाव इत्यत आह
साध्येति प्रमेयत्वादिसाध्यपक्षाव्यभिचारितादर्शनप्रसिध्याप्रकृतलक्षणोपिकेवलान्वय्य
व्याप्तिरित्यर्थः वस्तुमात्रादोषान्नसंगमयितुं साध्याश्रयसमानाधिकरणयोः कात्स्न्र्य
स्यानभिधानेनतमूलत्वान्नततोसपाकर्तुंचकात्स्न्र्यस्याश्रयंवितर्कयति कात्स्न्र्यमित्यादिना

न॰शी॰ सकलपक्षसंबंधस्येति मूलमुपपादयितुमाशंकते विकल्प्यापत्ति आपाद्य इति साधनस्यैकैकस्य उ
७५ त्पर्थः। अथाशेषसाधनस्य प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वस्य विव
क्षणान्नोक्तदोषदूषावकाशः साधनस्याशेषत्वं च प्रकृतसाधनवद्वृत्तियावद्धर्माणां तादृशया
74 वदधिकरणतावच्छेदकतानां वा प्रत्येकमपर्याप्तत्वं तच्चैकव्यक्तिसाधनस्थलेपि न दुर्घटं इत्यतः स्व
पं दूषणमाह यावत्सेति अथाशेषसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वं वोच्यमत
आह पृथिवीत्वादिसमवायावच्छिन्नस्यानधिकरणपृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपं पृ
थिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं वा पृथिवीत्वव्यापकत्वं तत्समवे
तस्य गगनादेरपीति पृथिवीत्वेन समानाधिकरणत्वाभावादिति व्याप्तिर्न स्यादतो गगनादि एम
र्थवृत्तिपेजातिपदं समवेतार्थकं द्रव्यत्वादिरूपापास्तादृशजातेः प्रत्येकहेतुतापामेकत्र। ७५

क्तिके तदभावादित्यनेनैव गतार्थत्वमतोऽनुगतरूपानुधावनं नचैवं पृथिवीसमवेतादित्यस्येव
सम्यक्त्वे व्यापकत्वप्रवेशावश्यथे उक्तिवाच्यं कृत्स्नसाधनैकाधिकरणाव्याप्तित्वप्रवेशे व्याप्ति-
व्याप्तिदानार्थं तदुपादानादिति भावः अत एवेति उक्तं तिव्याप्तेरेवेत्यर्थः नेतरः नन्वेवं कृत्स्न
साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः पूर्वमेकव्याप्तिसाधनस्यैवोक्तत्वात्त-
त्रैवमशङ्कितत्वासंभवादन्यथा व्याचष्टे एकव्यक्तिसाध्यक इति वह्निमान् धूमादित्यादि
विषमव्याप्तेरेव संख्यानान्परिमाणादिसमव्याप्तेरप्यव्याप्तिसंभवात्मलस्य न्यूनताभंगार्थं
पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति संख्यापरिमाणादाविति संख्यासाध्यकपरिमाणादावित्य-
र्थः तदभावादिति मूलस्य सकलसाध्यसंबंधाप्रसिद्धेरिति नार्थः सत्वप्रमेयत्वादावेव तात्पर्यो
लभ्यादतस्तस्यान्यमर्थं व्याकरोति एकत्रसाधन इत्यादिना हेतुविशिष्टस्य शेषसाध्यस्य

न्न॰ श्री॰ त्वैकाधिकरण्योपदर्शितावच्छिन्नाधिकरणंतादृशधर्मवत्त्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषइत्यभिप्रायात
७५ स्वाह भावाश्चेतिसकलसाध्यसंबन्धस्यानुपपत्तेरुक्तत्र साध्यस्यैकाधिकरणत्रवेशेऽप्य
तिव्याप्त्यर्थं धूमवान्वन्हेरित्यादिकमुपेक्षितं स्वाशंकितयोस्तृतीयचतुर्थयोरर्थं परिष्क
75 त्य दूषणमाह तृतीयइत्यादिना अत्रैतयोरेकमात्रवृत्तिसाध्यके शाहवान् गगनत्वादि
त्यादौ तृतीयस्यैवाव्याप्तिर्न चतुर्थस्य साध्यसमानाधिकरणपावद्धर्मीणां तत्राप्यनपा
पादित्याशयेनोक्तं यथासंभवमिति वस्त्याद्यवावितिधूमस्यवन्हिमद्यः पिण्डावृत्तित्वे
नोभयत्रापि वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः अतिव्याप्तिश्चेति सत्तापांवन्य
धिकरणपावद्धृतित्वस्य वन्हिसमानाधिकरणपावद्धर्मसामानाधिकरणस्य च सत्वा एम
द्वन्हिमान्सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः साधनाश्रयस्य कात्स्न्यैक्तोसाधनो श्रुपेपीवन्हिः ७५

संबंधो वाक्यार्थः स्यात् तत्र च संबंधो नाश्रितत्वं हेतुमात्रे ऽतिप्रसक्तेः नो सामानाधिक पि
रण्यं साधनाश्रयैः पर्वतादिभिः सामानाधिकरण्यस्य धूमे विरहाद् व्याप्तेर् उक्तमर्थं परिष्कारेणेति त
था चाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यमेव संबंधपदस्य परिष्कृतोऽर्थ इति भावः ननु पक्षधर्मावच्छिन्नत्वोप
पावतिसाध्यवत्त्वं तादृशधर्मवत्त्वं वाच्यमत आह एकमात्रेति द्रव्यत्वादित्यादौ साधनाश्रयस्य
पावत्ताभावाद् व्याप्तिरित्यर्थः उक्तक्रमेणासंगतेराह तथैवेति परिष्कारस्यैवैकमेवेत्यर्थः ननु सा
धनसमानाधिकरणयावद्धर्माणां प्रत्येकं सामानाधिकरण्यं निवेश्यम् अतो नाप्रसिद्धिमित्यत
आह तादृशानामिति साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः न कुत्रापीति तथा चैकसाध्यकस
द्धेतौ संभवेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादाव् व्याप्तिरेव पर्वतीयादिवह्नेर्महानसीयधूमाद्यसमाना
धिकरणत्वादिति भावः न च साधनसमानाधिकरणयावद्धर्माणां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वसं

ज॰ शी॰ प्यतावच्छेदकस्यैव तत्त्वमित्युक्तदोषाप्रसङ्ग इति वाच्यं तथासति रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्भिन्नरूपव
९८ त्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। साध्यतावच्छेदकीभूतनीलत्वादिजातेस्तादृशरूपवद्धर्मसमानाधिकरण
76 वृत्तित्वाभावादिति भावः धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमेयत्वादिप्रकारेण वह्न्यादिसा
मानाधिकरण्यव्यापकत्वादित्यतो व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यत्वेनेति विवक्षितमिति साधनसमा
नाधिकरणाभावं ते धर्माः समानाधिकरण्यस्येति बुद्धिस्थतादृशधर्मताभावात्रयाणां सदस्य
व्यापकतायामेव पर्यवसानादिति भावः लघुतयेति सामानाधिकरण्यद्रूपप्रवेशलाघवेनेत्यर्थः
उदासीनतः सिद्धान्तलक्षणस्य स्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितत्वेन विपरीतगौरवाद
न्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया दुर्वचत्वाच्चेत्यत एव दीधितिकृद्भिरपि व्याप्तिग्रहोपाये समा ९८
नाधिकरणाभावं ते धर्माः प्रदर्श्य साध्यसमानाधिकरणात्तादृशसाध्यसमानाधिकरणमेव ७६

हेतु

व्याप्तिः स्वीकरिष्यत इति ध्येयं गगने न विनाभावस्य वृत्तिमन्मात्र एव सत्त्वाद् व्याप्तेः प्ररूपति सा
ध्यमिति विनाशब्दार्थस्याभाववत्त्वस्य द्रा ल्पिन भावान्वये प्रकृतासंगतिरतः सप्तमीमन्तर्भा
८ व्य तदर्थमाह साध्याभाववतीति भावप्रत्ययस्योत्पत्तिपरत्वे द्रव्यं गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिरत आह
भावो वृत्तिरिति पूर्वस्य न जाविनाभावस्यान्वयेनाह तद्वृत्तिरहितत्व साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्व
मेव प्रागुक्तं किंतु मितिनाभेद इति भावः ननु साध्याभाववद्वृत्तिर्हि तु तावच्छेदकसंबन्धेने
वक्तव्या तथा च ताविन द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सामान्यादेः समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरतः
कल्पान्तरमाह साध्येति नाभाव इति साध्याभाववत्त्वावच्छेदेनाभावस्यान्वयात् साध्याभा
वव्यापकीभूतो भावो लभ्यते अवच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वे पर्यवसानात् प्राप्तवृत्तिनञा
च पुनस्तथाविधाभावस्यान्वया तादृशाभोवाभावत्वरूपं प्रतियोगित्वं प्राप्यत इति न व्याप्ति

ज॰ शी॰ चारिणा प्रतिप्रसंगशंकापीत्याशयेन फलितार्थमाह साध्याभाववृत्तिज्ञानादेर्घटादेर्विषयतासंबंध
७७ स्य व्याप्तित्वाभावादाह सामानाधिकरण्यमिति एकनिरूपितसामानाधिकरण्यस्यान्यदीयव्या
प्तित्वायोगादाह किंचिद्रूपेति तथा च वह्नेर्धूमसामानाधिकरण्यमेव वह्न्यत्वावच्छिन्नधूम
स्य व्याप्तिरिति भावः व्यापकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धान्तिमतेपि व्यभिचारिसंबंधेप्य
उक्तरूपे व्याप्तित्वमस्तीत्याशयेनाह धूमादेरपीति तद्बोधादित्यन्तस्य व्यभिचारग्रहदशायामि
त्यादिरर्थ इत्याशयेन शंकते नचेति तद्रूपसंबंधमात्रबोधः तथा अनुमितिहेतुः शंकां निरस्यति
व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोरिति तदानीमनुमित्यनुत्पादे सर्वजनसिद्धत्वं विवादग्रस्तमतस्त्वाह
हेतुत्वं तत्रेति हेतुत्वं तत्र व्यभिचारग्रहेप्यनुमित्युत्पादाच्चेत्यन्वयः ननु तद्धेतुकानुमितौ तद्धेतुगोचर राम
रव्यभिचारज्ञानस्याभावो हेतुर्वक्तव्य इत्यत आह तत्रैवरूपान्तरेणेति तथा च वह्निव्याप्यत्वरूपेण ७७

धूमे व्यभिचारग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्ने हेतुकानुमितिर्न स्यादिति भावः ननु साध्यसमानाधिक
रणावृत्तितद्धर्मावच्छिन्नवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरस्त्व
त आह हेतुतावच्छेदकेति तथा च वह्निसमानाधिकरणावान्यवेतद्रव्यत्वादौ हेतुतावच्छेदक
धूमत्वाद्यग्रहादनुमितिर्न स्यादिति भावः ननु साध्यसमानाधिकरणावान्यसरूत्वादि
रूपत्तीयानुमितौ व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः पर्वते वह्निसमानाधिकरणो
वह्निव्यभिचारीति ज्ञाने तद्दशायां साध्यसमानाधिकरणवत्ताज्ञानेन्यानुमितिस्तद्दातादृशा
नुमितौ साध्यसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वक्तव्य इ
त्यत आह हविवदं ते चेति तथा च संदिग्धव्यभिचारकत्वात्सामानाधिकरण्यज्ञानेनानुमितिहेतु
रिति भावः ननु व्यापकसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानस्यानुमितिहेतुतावादिमते सामानाधि

ज. श्री. करणप्रज्ञाने निश्चितो व्यभिचारकमेवेति तन्मते तस्य हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यत आह व्यभिचा
७८ रेति अव्यभिचारस्येति हेतुव्यापकत्वज्ञानस्य साध्यांशे प्रकारतावच्छेदकत्वं युक्तमित्यर्थः न
78 चममापि व्यभिचारज्ञानाभावसहितसहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानाभावोऽव
च्छेदक एवेति वाच्यं तथापि ज्ञानस्य हेत्वाग्रवेशेनावच्छेदकगौरवात् विनिगमकाभावे
न सहचारज्ञानसाहित व्यभिचारज्ञानाभावत्वेनापि हेतुतापत्तेश्चेति भावं गौरवमिति प
स्व र्यवसितव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिधीविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय
स्यैवानुमितिहेतुत्वाद्व्यभिचारसंशयदशायां च विशेषणतावच्छेदकाभूतव्याप्यत्वप्रका
रकनिश्चयाभावात् कारणाभावे तत्राप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिर्णयानुत्पत्त्यैवानु एम
मित्यनुत्पादसंभवाद् व्यभिचारांशे निश्चयत्वं नापेक्षितं तथापि विशेष्ये विशेषणमिति ७८

त्निष्पाये न परामर्शादिष्यनुमितिर्जायत इति प्राचीनमतेनेदं अन्यथा धूमव्यापकतावच्छेदकेन तद्
त्येन वा वह्नित्वेनावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणधूमवानयं पर्वत इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्याप
त्तेः तत्वाव्यभिचारनिश्चयत्वस्य प्रवेशे पितृ ह्रिति गुरुतरैकरूपेणाहेतुत्वमेवोचितं व्यभि
चारज्ञानसहचारज्ञानयोः कारणताद्रूपकत्वस्य नामपेस्यलाघवादितिवाच्यं अव्यभिचार
निश्चयत्वघटकद्रूपस्य विशेष्यविशेषणभावभेदेन कार्यकारणभावद्रूपस्य तत्वाव्याव
वश्यकत्वादिति भावः तवैवेति व्यभिचारज्ञानस्याप्रामाण्यं व्यभिचाराभाववद्विशेष्यकव्यभि
चारप्रकारकत्वं तथा च तन्निश्चयत्वघटकस्य तदभावाप्रकारकत्वस्याव्यभिचारनिश्चय
त्वघटकव्यभिचाराप्रकारकत्वापेक्षया गुरुत्वान्न भ्रमत्वनिश्चयानास्कन्दित व्यभिचारज्ञा
नाभाववत्वेन हेतुत्वं किंतु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितव्यभिचारनिश्चयत्वेनैवेत्यर्थः नव्यभि

जा.श्री. चारज्ञानांतरं भ्रमत्व इति निश्चयेपि व्यभिचारसंदेहदशायामनुमित्यनुत्पादात् भ्रमत्वनिश्चय
७९ विशेषणतामेवतत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति भ्रमत्वनिश्चयत्वेनाप्रवेशात्कुतो गौरवमि
७९ ति वाच्यं व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदेन भ्रमत्वनिरूपणानां तादृशभ्रमत्वनिश्चयत्वेनाननुगतरू
पेणोपनिविष्टत्वात् तथाविधानंतनिरूपणानां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटस्योत्तेजकत्वे गौरवात् द्य
म पदित्वव्यभिचारस्य ज्ञानसामान्यं प्रमेति ज्ञानसत्त्वेपीदं ज्ञानं व्यभिचारविषयकं नवेदं ज्ञा
त्व नं प्रमेत्यसंवादगृहीतस्य व्यभिचारज्ञानस्योत्तरमनुमित्यनुत्पादाद्व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदे
नाप्रामाण्यज्ञानस्यैनाननुगतरूपेणोत्तेजकत्वं किंतु विशेषणतयैवेति विभाव्यते तदापि तद त
प्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन हेतुतायां तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावव्य एम
क्तीनां विशेष्यविशेषणभावभेदेन गुरुतरानंतकार्यकारणभावापत्तिः अव्यभिचारनि ७९

अपत्वेनैव हेतुत्वे तु तद्धर्मिकाग्रामारोपज्ञानानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनास्वातंत्र्येण
प्यनुमितिहेतुतापत्तेः अवच्छेदकगौरवासंभवात् न च तत्तद्ग्रामारोपनिश्चयानास्कंदितय
भिचारज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन उपलक्षितस्याखंडाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैवानु
तृ मितिहेतुत्वं गौरवानवकाशादिति वाच्यं विशिष्टाभावस्य विशेष्यांशे विषयतात्रत्येकाभावा
नतिरेकेणोभयसाधारणस्य तद्व्यक्तित्वस्य असंभवात् अस्तु वा विशिष्टाभावोऽतिरिक्तः
तथापि प्रतियोग्यविशेषितस्यापि तस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे घटादिज्ञानविशेषणकप्रत्ये
कस्य तादृशव्यभिचारज्ञानस्य अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपलक्षितानाम
प्यखंडाभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेनानुमितिहेतुतापत्तेः । किंचैवं सामानाधिकरण्यधारमानु
मितिहेतुर्न स्यात् तादात्म्य निपघद्रुमादर्शायां नानुमितिस्तत्कालावच्छिन्नतावद्रुणा

ज॰शी॰ न्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्याखंडस्यैव तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामतिप्रसंगाभावात् तस्मादखंड
८० तत्तदभावत्वेन हेतुतायामवश्यमन्यथासिद्धत्वं स्यात् कार्यं एतेन कार्यांतरे प्यखंडाभावो व्या ।
80 ख्यातः किंच व्यभिचारधियोऽनुमितिविरोधित्वे व्यभिचारव्याप्यानां व्यभिचारावच्छेदकानां
चानंतधर्माणां तद्रूपेण ज्ञानाभावा अप्यनंता अनुमितिहेतवो वाच्याः तत्सत्वेप्यनुमि
त्यनुत्पत्तेरित्यपि कुगौरवं अस्माकं तु हेतौ व्यभिचारव्याप्यवत्त्वादिग्रहदशायां व्याप्तेर्नि
र्णयविलंबादेवानुमितिविलंबः एतेन व्याप्तिनिर्णायिस्य हेतुत्वे तद्धर्मिकाणां नानाविध
भ्रमत्वज्ञानानामभावा अप्यनुमितिहेतवो वाच्या इति लाघवात् अंतर्विनानिश्चीयमान म
व्यभिचारज्ञानाभाव एक एवानुमितिहेतुरस्त्विति परास्तं तथापि व्यभिचारावच्छेदकतात्तद्ध राम
र्मवत्ताज्ञानाभावानां अनंतहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः नानाविधेति साध्यनिष्ठ ८७

हेतुत्वव्यापकत्वसाधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपेत्यर्थः आद्य इत्यस्वरसबीजं
तु पादृशव्यभिचारज्ञाने हेतुत्वस्य वाच्यं तेन तद्दूरोपि नो लघुतरस्यैव व्यभिचारस्य ज्ञाना
सखे भावो मयापि हेतुर्वाच्यः लघुव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारान्तरज्ञानदशायामनुमित्युत्पत्तेस्त्व
यापि स्वीकारादित्यादिकं द्रष्टव्यं ननु साध्यसामानाधिकरण्यापलक्षितं हेतुमत्वज्ञा
नेनानुमितिहेतुः किंतु पक्षे तद्विशिष्टहेतुमत्वनिश्चयएव तत्र चेति तादृशज्ञानसत्वेऽव्य
भिचारज्ञानदशायामप्यनुमित्यंगीकाराद्व्यभिचारज्ञानाभावो न हेतुर्वाच्यः कुतो गौ
रवं दत्तमित्यत आह सामानाधिकरण्येति साध्यग्रहं विनेति पर्वते वह्निमत्वसंदेहदशा
यां वह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टधूमवान्पर्वत इत्याकारकज्ञानानुत्पत्त्यातद्धर्मिकतत्सामानाधि
करण्यविशिष्टवत्ताबुद्धिं प्रति तद्धर्मिकतद्वत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः

न-टी- दुर्ग्रहमितितथाचतदर्थंपक्षेसाध्यनिश्चयघोष्येविनानुमित्सामनुमितिःकुत्रापिनस्यादिति
८१ भावः ननुसाध्यवत्सामान्यभिन्नावृत्तित्वविवक्षणेमूलोक्तदोषाभावात्केषांचिन्मतेनसंपसि
द्धान्तमाह केवलेति सामानाधिकरण्यमात्रेति मात्रपदेनव्यभिचारग्रहनैरपेक्ष्यमुक्त
४। तद्ग्रहोपिकेवलान्वयित्वग्रहोपि तस्य केवलान्वयित्वंच अप्रतियोगित्वादिकमित्यादि
पदेनतादृशाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वादेस्संग्रहः कपिसंयोगाद्यभावस्यकेवला
न्वयित्वार्थंवृत्तिमदत्यन्ताभावस्यव्याप्यवृत्तित्वेनविशेषणीयतयातदप्रवेशेनलाघवादाह
अन्योन्येति अर्थमभिप्रेत्याहसाधनेवतद्वृत्तिवृत्तेर्विशेषणत्वमुचितमित्यन्वयः अ
समभिप्रेत्याह वृत्तित्वस्यवेति साधनवद्वृत्तित्वस्येत्यर्थः अन्योन्याभावस्यविशेषण राम
त्वमुचितमित्यन्वयः तथाचसाधनाश्रयवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेसाधनवद्वृ ८१

न·टी सन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेवासाध्येनिवेश्येकविधैवकेवलान्वयिव्यतिरेकि
८२ साधारणीव्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकास्तुकेवलान्वयित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वयोरुभयोः
सत्त्वेपिरूपलाघवादितिभावः ननूक्तव्याप्तेः साधनभेदेननानात्वादेकसाध्यकानुमिति
68 स्थलेऽपितज्ज्ञानस्यानेककार्यकारणभावइतिलाघवात् केवलान्वयिसाध्यसंबंधः सा
ध्यवदन्यावृत्तित्वंवाव्याप्तिरनुमितौहेतुरस्त्वित्यतआह शेषमितिकेवलान्वयित्वाग्रहेपिअनु
मितेरानुभविकत्वात्तज्ज्ञानेनहेतुंकिंतुसाध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेवसाधनभेदप्यभेदादिनार
दिकमित्यर्थः

पत्रे ८२

स्तो

१०९५०